

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

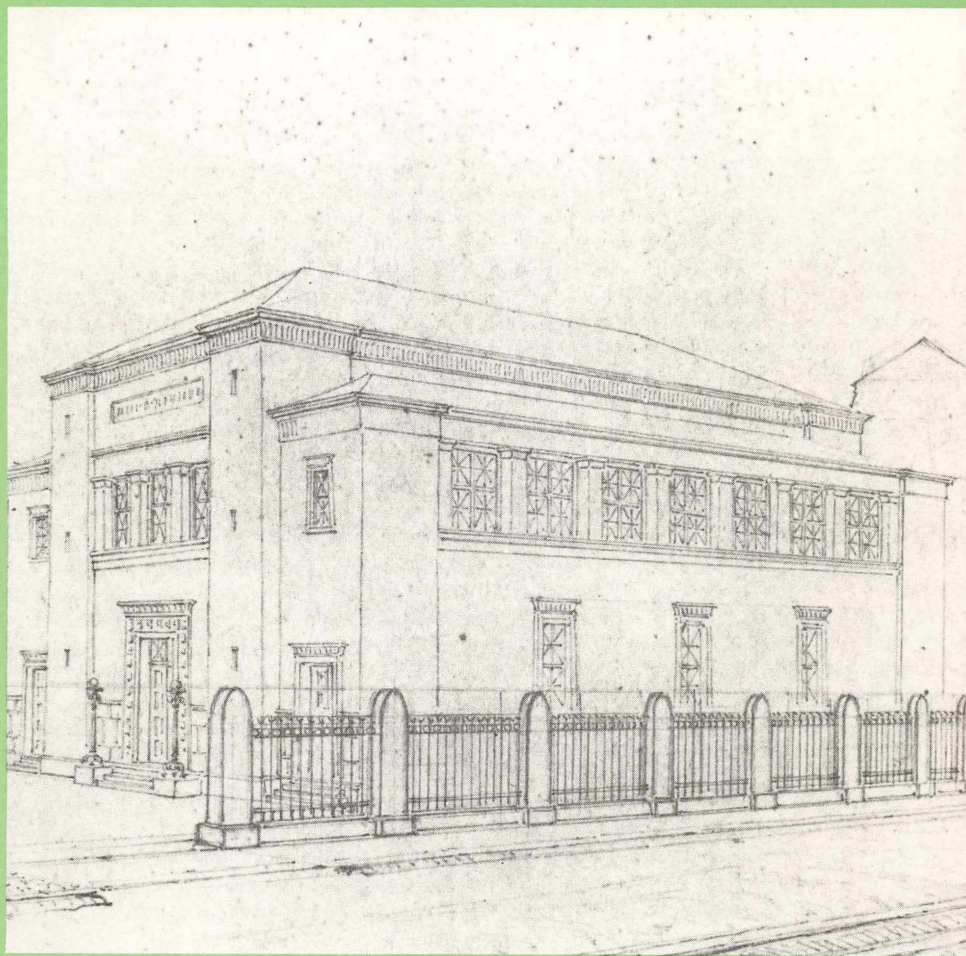
Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

TIDSSKRIFT FOR ARKIVFORSKNING

ARKIV

11. BIND NR. 4 · 1987

INDHOLD

<i>Henrik Didier Gautier</i> : Staden Københavns kasse- og regnskabsvæsen 1814-1920. En oversigt og et forsøg på regnskabsregistrering	1-26
<i>Ole Kolsrud</i> : Norsk kassasjonsproblematikk 1817-1961	27-46
<i>Ole Kolsrud</i> : Informasjon som markedsvare	277-80
<i>Ole Kolsrud</i> : En replikk til Poul Thestrup	287
<i>Tyge Krogh</i> : Datastrømme, telekommunikation og arkivdannelse. Om arkivmæssige problemer i den stigende anvendelse af edb i den offentlige forvaltning	47-58
<i>Anders Monrad Møller</i> : Den ulykkelige Zise – om acciseregnskaber, en upåagtet og glemt kildegruppe	201-16
<i>Karl Peder Pedersen</i> : Tranquebararkivalierne i Indien	59-69
<i>Esther Petersen</i> : Hvad kan godsarkiver bruges til?	147-66
<i>Jørgen Dieckmann Rasmussen</i> : Ti års indsamling af de folkelige bevægelser arkivalier	75-100
<i>Sigurd Rødsten</i> : Generalprokurøren og kommisjonen til regulering av protokollvesenet	101-12
<i>Tyge Svenstrup</i> : Mosaisk Troessamfund – arkiv, organisation og styrelse. En oversigt	219-45
<i>Poul Thestrup</i> : Økonomiske overvejelser vedrørende massearkivers opbevaring og anvendelse	246-73
<i>Poul Thestrup</i> : Er markedsværdi af information et uartigt ord i arkiv-sammenhæng?	281-86
<i>Hans Kargaard Thomsen</i> : Rigsarkivar V.A. Secher 1903-1915. Et omrids	113-40
<i>Hans Kargaard Thomsen</i> : Arkivforhandlingerne med Preussen 1864-75. De danske synspunkter	167-200
<i>Jørgen Witte</i> : Kritiske bemærkninger til Poul Thestrups artikel	274-76
<i>Anmeldelser og orientering:</i>	
<i>Arkiv</i> , Samhälle och Forskning 1987 (Svenska Arkivsamfundets skriftserie 29). Stockholm 1987 (Erik Stig Jørgensen)	289-90
<i>Bergen byarkivs skrifter</i> , rekke B, nr. 4, 6 og 8, rekke A nr. 3. Bergen 1985-86 (Jan Kanstrup)	288-89

De nørrejske <i>branddirektorater</i> indtil 1872. Oversigt over arkiverne under Den almindelige Brandforsikring for Landbygninger. Udg. af Landsarkivet for Nørrejylland. Ved Harry Christensen. Viborg 1985 (Karen Hjorth)	73-74
<i>Henning Bro</i> og <i>Sigurd Rambusch</i> : Arkivbestand og arkivtilvækst i de centrale danske statsinstitutioner omkring 1980	141-45
Ole Feldbæk (udg.): Danske Handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne Ledelsesregler. Udg. af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. Kbh. 1986 (Lars N. Henningsen)	291-92
<i>Galtra rätt!</i> Udg. af NLA – Näringslivets Arkivråd – under red. af Leif Gidlöf og Per Clemensson. Karlstad 1986 (Michael Hertz)	217-18
<i>Harald Jørgensen</i> : Lokaladministrationen i Danmark. Oprindelse og historisk udvikling indtil 1970. En oversigt. Administrationshistoriske studier nr. 11. Kbh. 1985 (Knud Prange)	70-73

Mosaisk Troessamfund – arkiv, organisation og styrelse

En oversigt

Af Thyge Svenstrup

Det mosaiske Troessamfunds omfattende og værdifulde arkiv (i alt 76 hyldemeter) er blevet afleveret til Rigsarkivets 4. afd. Forfatteren, der har ordnet og registreret arkivet, giver i artiklen en oversigt over de vigtigste embeder og institutioner i den jødiske menighed i København samt over arkivets historie.

Thyge Svenstrup er cand.mag. i dansk og historie og har tidligere skrevet om Mosaisk Troessamfund i Nordisk Arkivnyt nr. 2/1987 og i Dagbladet Politikens kronik 29/7-1987.

1. Indledning

Mosaisk Troessamfunds arkiv afleveredes til Rigsarkivets 4. afd. i august 1983. Initiativtager til afleveringen var daværende formand for *Selskabet for dansk jødisk Historie*, fhv. landsarkivar *Harald Jørgensen*, der i 1981 rettede henvendelse til troessamfundets repræsentantskab med forslag om aflevering af arkivalier ældre end 1946, da menighedens administration omlagdes i forbindelse med reorganiseringen efter krigen.

Arkivet udgør i alt 76 hyldemeter eller godt 800 protokoller og ca. 500 pakker og må således betegnes som ganske stort. Der indgår desuden i det to hovedbestanddele, nemlig arkivalier dels fra Det mosaiske Troessamfund i København, dels fra de ganske mange jødiske provinsmenigheder i Danmark, hvoraf i alt 14 er repræsenteret i arkivet. Provismenighedsarkivalierne udgør dog kun en meget beskeden del (ca. 5 m) af det samlede arkiv.

Før afleveringen henlå arkivet stort set uordnet i Mosaisk Troessamfunds administrationsbygning i Ny Kongensgade, og det er derfor også hidtil kun blevet lidt benyttet i forskningsmæssig sammenhæng. Nu er arkivet imidlertid blevet ordnet og registreret. Arbejdet er blevet udført i perioden 3.3. 1986 til 28.2. 1987 af forfatteren til nærværende artikel. Arkivar *Hans Kargaard Thomsen* har ført tilsyn. Den udarbejdede registratur fylder i manuskript 114 sider plus 12 sider indledning og kan forventes udgivet, når Rigsarkivets publikationsprogram tillader det. En redegørelse for arkivet og troessamfundets administrationshistorie i kortfattet form vil formodentlig også derfor være af interesse.

2. Den jødiske menighed i København i det 17. og 18. århundrede

Det mosaiske Troessamfund i København påkalder sig som det ubetinget største og mest betydningsfulde af de jødiske menigheder i Danmark særlig interesse.

Denne menighed fører sin oprindelse tilbage til 16. december 1684, da Chr. V undertegnede et privilegium, der tillod hofjuveler Israel David og hans kompagnon Meyer Goltschmit at afholde gudstjeneste i deres hus for deres trosfæller i byen: »Dog med de Vilkaar, at det skeer for dennem self inden tillukte Kammere, oc foruden nogen Prædiken, saa at ingen forargelse deraf forarsagis«. ¹

Der har imidlertid færdedes jøder i det danske rige før dette tidspunkt. Fra 1619 kendes således et beskyttelsesbrev for Albert Dionis, ² der sammen med bl.a. Gabriel Gomez og slægterne De Lima og Teixeira hørte til den lille gruppe af såkaldte *hofjøder*, ³ der i det 17. århundrede formidlede kapital, juveler og andre kostbarheder til det danske kongehus. Den første bosættelses- eller opholdstilladelse for en jøde i København er derimod først fra 25. januar 1673. ⁴ Bosættelse af fremmede trosbekendere var indtil da blevet forhindret af Frederik IIs såkaldte fremmedartikler af 20. september 1569, der pålagde indvandrere at give uforbeholden tilslutning til 25 lutherske læresætninger eller forlade landet inden tre dage, hvis ikke de ville miste liv og gods. Med kommercekollegiets oprettelse (1670) og den merkantilistiske tankegangs fremvækst opstår der imidlertid inden for statsadministrationen interesse for at trække velhavende jøder til landet med henblik på ophjælpning af industri og handel. Et udtryk herfor er, at de nævnte 25 religionsartikler ikke medtages i Chr. Vs Danske Lov (1683), selv om Kongeloven af 14. november 1665 ellers udtrykkelig (§ 1) pålægger kongen at holde landets indbyggere til den augsburgske konfession. ⁵

Israel David og Meyer Goltschmit fik opholdstilladelse henholdsvis 1681 og 1683. I de følgende hundrede år voksede den lille jødiske menighed i København fra 19 personer i 1682 ⁶ til ca. 1200 personer i 1784. ⁷

Det nævnte privilegium af 16. december 1684 gav imidlertid kun menigheden ret til afholdelse af husandagt. ⁸ Tilladelse til at bygge en synagoge fik menigheden først ved kancelliskrivelse af 7. december 1765, efter at der to gange i 1737 var blevet givet afslag på ønske herom. ⁹ Denne synagoge, som lå i Læderstræde, indviedes 3. november 1766. I det ydre lignede den et almindeligt borgerhus, da den ikke på nogen måde måtte minde om en offentlig bygning. Synagogerummet lå på første sal. Den ødelagdes imidlertid allerede ved Københavns brand i 1795 ¹⁰. Ved denne lejlighed gik også menighedens

arkiv og bogvæsen tabt, og hvad der derefter blev taget i brug gik til grunde ved Københavns bombardement i 1807.¹¹ Et skøn over, hvad der mere præcist gik tabt ved disse to lejligheder, er jeg ikke stødt på noget sted.

Nogle arkivalier er dog bevaret trods både brand og bombardement. Det gælder således skifteprotokollerne, der opbevaredes hos menighedens skifteforvalter i Antonistræde¹² og går tilbage til 1760, samt en personalhistorisk meget værdifuld begravelsesprotokol anlagt 1771.¹³ Herudover er også bevaret en lille gruppe arkivalier vedrørende de såkaldte *private selskaber*, der fra tidligste tid har dannet sig inden for troessamfundet, og som efter hovedformål kan inddeles i begravelsesselskaber og velgørende selskaber. For sig står det såkaldte *Præmieselskab* om hvilket mere senere.

Disse ældste bevarede arkivalier må i analogi med skifteprotokollerne antages at have været opbevaret hos bestyrelsesmedlemmer og andre respektive indehavere. Om dem alle gælder – med undtagelse af Præmieselskabets arkivalier – at de er skrevet eller ført på hebraisk, der formelt forblev troessamfundets officielle sprog indtil 1814. Skifteprotokollerne førtes dog på dansk allerede fra 1805, da prokurator *Moses Delbanco* (1785-1848) knyttedes til menigheden som dens skifteskriver.¹⁴

Som følge af arkivets brand i 1795 foreligger de indre forhold i den jødiske menighed i København i det 17. og 18. århundrede kun sparsomt belyst. Kilder til dette tidsrum i menighedens historie må primært søges i central- og lokaladministrationens arkiver.

Menighedens anliggender bestyredes i denne periode af syv såkaldte *ældste*,¹⁵ af hvilke de tre var valgt som månedsældste og tog sig af de løbende sager, og de fire andre som forstandere.¹⁶ Betegnelsen »de ældste« er bibelsk og angiver, at disse poster inden for jødiske menigheder oprindeligt blev givet til medlemmer, som i kraft af alder og erfaring havde opnået en myndighed, resten af menigheden umiddelbart rettede sig efter. I middelalderen afløstes denne respekt for alderdommen af en valgprocedure.¹⁷

Hvordan et sådant valg foregik i den københavnske menighed, kender vi fra en klage til kancelliet af 18. april 1777 underskrevet af otte menighedsmedlemmer, hvoraf det fremgår, at menighedens ældste hvert andet år i juni måned trådte sammen, hvorefter »de fleste« menighedsmedlemmers navne blev skrevet på sedler, en mand på hver seddel, og lagt i en bøsse. Derefter blev syv sedler udtrukket, og de således udtrukne var valgmænd, der uden videre indblanding valgte »de ældste«.

Klagen går ud på, at denne valg måde ikke er betryggende, da der på denne måde kan blive valgt folk, »som ikke er gode«, og da der blandt »de ældste« findes folk, som formedelst deres »negotie« har to trediedele af menighedens medlemmer under deres tvang, og som valgmændene »for deres kredits skyld«

Behandling
Protocoll
For den Spørgsmaal Jødiske Nationer,
Stærkeboer,
i Kiøbenhavn

בעהאנדרלונגס - פראטאקא
ליעזבנה בקאפענהאגען :

Forside af behandlingsprotokol (1760-1805) for den tysk jødiske menigheds skiftekommission i København (Mosaisk Troessamfunds arkiv, nr. 282).

er nødt til at stemme på, ifald de ikke vil ruineres. Sker det, at et medlem, som ikke er afhængig af denne kreds, bliver udtrukket som valgmand, købes hans stemme for penge.¹⁸

Foranlediget af denne skildring nedsatte kancelliet en kommission bestående af politimester Fædder og etatsråd Wilhelm Bornemann, der dog fandt klagepunkterne ubegrundede, hvorfor den jødiske menighed også skulle beholde sin hidtil hafte valgfrihed, dog »at ingen til ældste bliver valgt uden sådanne mænd, som for vederhæftighed og redelighed samt gode sæder er bekendte«.¹⁹

Denne udgang på sagen må betragtes som typisk: Statsmagten tilstod i det 17. og 18. århundrede menigheden udstrakt indre selvstyre. Menigheden havde således egen domstol, der dømte efter jødisk lov,²⁰ eget fattigvæsen,²¹ eget skolevæsen²² og egen skifteret, hvor boerne behandlede efter jødiske arveregler.²³

Menigheden udgjorde på denne måde et lille samfund i samfundet, til dels en stat i staten. I forlængelse af denne særstilling betegnedes menigheden endnu i slutningen af det 18. og i begyndelsen af det 19. århundrede som »den jødiske nation«. På baggrund af den traditionelle sondring mellem *askenasiske* og *sefardiske* (spansk-portugisiske) jøder skelnede man igen inden for denne nation imellem den tyske, eller såkaldt *højtyske*, og den portugisiske, eller såkaldt *nakskov-portugisiske*, menighed. De sefardiske jøder kom dog aldrig til at udgøre noget stort antal i København, selv om regeringen oprindelig ønskede netop at få disse jøder til at komme til landet, fordi de i det 17. århundrede generelt var mere velstående end de askenasiske jøder. På trods af deres ringe antal opretholdt de portugisiske jøder dog både egne skifteretter og egne synagoger til ind i det 19. århundrede. Indtil 1814 var de desuden mere privilegeret af lovgivningen end deres tyske trosfæller.

3. Brydnings- og reformårene 1785-1813

I 1784 afløstes som bekendt det konservative Guldberg-regime af en mere fremskridtsvenlig regering. Dette systemskifte kom også til at få stor betydning for de danske jøders fremtidige kår og stilling.

Hidtil havde jøderne været henvist til at leve af handel, herunder også udlån af penge mod renter, der var ilde anset. Et første og vigtigt udtryk for den nye regerings liberale indstilling var det derfor, da lavene blev åbnet for jøder ved kancellireskript af 19. september 1788. Jøderne kunne dog ikke umiddelbart integreres i det bestående erhvervsliv. Håndværksmestrene nærede således stærk uvilje mod at antage jødiske læredrenge, hvad der både skyldtes almin-

delig fordom og ulyst til at give lærlingene fri på jødiske helligdage, og hos mange jødiske forældre fandtes en tilsvarende negativ holdning, da lærlingene ikke kunne bidrage til familiens underhold i læretiden.

For at overvinde disse vanskeligheder stiftede brødrene Heymann Isac og Levin Cantor i 1793 *Præmieselskabet for den jødiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Håndværker*, hvis arkiv er velbevaret helt fra stiftelsesåret.

Ifølge de trykte love, der blev vedtaget på selskabets generalforsamling 25. februar 1795 og indhæftet i en protokol med medlemmernes egenhændige underskrifter, var selskabets formål ved pengepræmier at opmuntre kristne håndværksmestre til at antage jødiske læredrenge samt at understøtte og belønne lærlinge, som bestod svendeprøven.²⁴ Da udviklingen i det 19. århundrede efterhånden gjorde pengepræmier overflødige, udvidede selskabet sin virksomhed til også at yde etableringsstøtte til kristne og jødiske svende.

Selskabet var åbent for både kristne og jøder, ligesom administrationen var sammensat af to kristne og to jøder, hvilket sammen med hele selskabets dannelse turde tages som udtryk for oplysningstidens tolerance, i det mindste hvad angår samfundets øvre lag. Blandt medlemmerne talte selskabet således også Chr. Colbjørnsen, der overhovedet i sin generalprokurørtid synes at have været jøderne venligsindet.

Fra omkring 1785 plagedes den jødiske menighed i København imidlertid af stærke indre brydninger imellem på den ene side en ortodoks eller dog konservativt indstillet fløj og på den anden side en lille, men økonomisk velstillet del af menigheden, der under påvirkning af den tysk jødiske oplysningsfilosof *Moses Mendelssohn* (1729-86) kæmpede for jødernes borgerlige ligestilling gennem *assimilation*, dvs. tilpasning til det omgivende samfund gennem tilegnelse af dets kultur. Disse assimilationsbestræbelser støttede cancelliet på sin side kraftigt.

Som en udløber af striden mellem de to fløje blev der under 4. september 1795 nedsat en kgl. kommission bestående af professor i orientalske sprog N.C. Kall, hof- og stadsretsassessor Peter Collet, højesteretsadvokat Brorson og fra reformpartiet Jerimias Henriques. Kommissionen afgav allerede det

Side af lovebog (1796) for Præmieselskabet for den jødiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Haandværker med selskabets trykte love af 25. 2. 1795 indhæftet og medlemmernes egenhændige underskrifter. I øverste linie ses underskrifterne af selskabets fire stiftere: Grossererne Lars Larsen og Andreas Buntzen og brødrene Heymann Isac Cantor og Levin Isac Cantor. (Mosaisk Troessamfunds arkiv, nr. 1093).

følgende år en udførlig betænkning med forslag om en fuldstændig omorganisering af menighedens styrelse og økonomi, men på grund af heftig modstand fra menighedens flertal, der oplevede reformbestræbelserne som en trussel mod den jødiske kultur og tro, blev forslaget ikke realiseret.²⁶

I direkte sammenhæng med disse stridigheder gjorde der sig i dette tidsrum også meget stærke opløsningstendenser gældende inden for menighedens ledelse. Ved en kancelliresolution i 1795 udvidedes antallet af ældste og forstandere således til 13, men på grund af uroen i menigheden var der i 1799 af disse kun tre tilbage, og heri skete ingen forandring før 1809.²⁷

Fra 1805 gennemførtes imidlertid med *Mendel Levin Nathanson* (1780-1868) som ledende kraft og i det store og hele med accept af den ældste generations mest indflydelsesrige medlem *David Amsel Meyer* (1753-1813) en række betydningsfulde reformer inden for menigheden.

I 1805 stiftedes således *Friskolen for Drengbørn af den mosaiske Tro*, der skulle rette op på den meget forsømte undervisning, børnene af menighedens mange fattige forældre hidtil havde modtaget. Året efter (1806) indførtes en almindelig ligning efter indtægt og formue til bestridelse af menighedens udgifter, der hidtil var blevet dækket af en afgift på det såkaldte kosher-kød, og som især havde været tyngende for de fattige familier. I 1809 udnævntes et nyt, reformvenligt repræsentantskab (hvorom mere nedenfor). 1810 indførtes efter andragende fra menigheden ministerialprotokoller,²⁸ samtidig med at *Carolineskolen* for fattige piger grundlagdes,²⁹ og et nyt begravningselskab stiftedes.³⁰ 1812 udarbejdedes på kongens og M.L. Nathansons foranledning en ny, rationalistisk præget katekismus eller lærebog i den jødiske religion, der efterfølgende autoriseredes af kancelliet,³¹ og 29. marts 1814 kom endelig den for de danske, kongerigske jøders fremtidige stilling grundlæggende *Anordning, som bestemmer, hvad Bekiendere af den mosaiske Religion, der opholde sig i Kongeriget Danmark, have at iagttage* og det under samme dato udstedte *Reglement for det mosaiske Religions Samsfund i København*.

De to lovkomplekseres forhistorie lader sig beklageligvis ikke udrede i enkeltheder, da næsten alle forarbejder og koncepter er forsvundet, og ikke har kunnet genfindes.³²

Det står dog klart, at kronprins Frederik i efteråret 1803 har anmodet Tyske Kancelli om at udarbejde forslag til visse begrænsede reformer for hertugdømmernes jøder.³³

I sommeren 1806 er Danske Kancelli derefter gået i gang med at udarbejde bestemmelser for en generel nyordning af de kongerigske jøders anliggender. Kancelliets forestilling herom tilsendtes kronprinsen i april 1807, hvorefter arbejdet er gået i stå, hovedsagelig på grund af den udenrigspolitiske situation, som de følgende år krævede regeringens fulde opmærksomhed. Under påtryk

af den såkaldte litterære jødefejde blev sagen imidlertid taget op påny i 1813 og efter en hurtig behandling ført til afslutning året efter. Under denne 2. behandling tog særligt Anders Sandøe Ørsted sig af sagen i kancelliet.³⁴

M.L. Nathanson havde dog allerede i 1809 i en skrivelse sammen med andre af menighedens medlemmer henledt kancelliets opmærksomhed på, at der af de 13, der i 1795 var blevet valgt til menighedens ledelse, nu kun var tre tilbage, da fire var døde, en fraværende, og fem havde frasagt sig enhver deltagelse i menighedens styrelse. De tre tilbageværende var gamle og efter supplikanternes opfattelse lidet skikkede til at gennemføre de nødvendige reformer indenfor fattigvæsen, skolevæsen og gudstjeneste. Supplikanterne anså det derfor for ønskeligt, at nye repræsentanter kom til, men mente, det ville være vanskeligt for en generalforsamling af menighedens medlemmer »at træffe et passende valg«, hvorfor de anmodede kancelliet om at udnævne nye repræsentanter, hvis antal kunne sættes til syv.³⁵

Kancelliet sendte sagen til udtalelse hos Magistraten, der lod indhente en erkæring fra menighedens tilbageværende tre ældste, som sagde sig villige til at fratræde deres poster og selv bragte syv medlemmer i forslag som deres efterfølgere. Efter de ældstes mening burde de syv nye repræsentanter kun fungere et år og forinden indgive forslag til kancelliet om, hvordan repræsentantskabsvalget i fremtiden skulle finde sted. Magistraten holdt på sin side på, at repræsentanterne skulle vælges af menighedens skatteydende medlemmer.

I en skrivelse af 28. oktober s.å. til Magistraten anførte kancelliet imidlertid, at det allerede »for en tid siden« havde forelagt hans majestæt »en allerunderdanigst forestilling angående en bedre indretning af jødernes offentlige anliggender«, hvorfor de foreslåede foranstaltninger følgelig også blot kunne anses for interimistiske. Kancelliet tog derfor i betænkning at tiltræde Magistratens forslag om at lade repræsentanterne vælge af menigheden, men anså det derimod for rigtigt, at de, ligesom andre embedsmænd, der kun skulle fungere en kort tid, konstitueredes til deres forretninger, hvorfor kancelliet herved konstituerede de af de ældste foreslåede kandidater til at fungere som repræsentanter for et år. De nye repræsentanter skulle tre måneder inden deres fratræden indstille 14 kandidater til kancelliet, der blandt disse ville udnævne syv på lige så lang tid. Der var imidlertid intet til hinder for, at de fratrædende repræsentanter kunne bringes i forslag på ny.³⁶

Dette nye reform- eller assimilationsvenlige *repræsentantskab* bragte hurtigt den jødiske menigheds administration ind i faste og velordnede rammer.

Allerede november samme år anlagdes således en forhandlingsprotokol,³⁷ en kopibog, en journal og flere regnskabsprotokoller. Desuden er også menighedens korrespondancesager (i alt 188 pk.) bevaret fra dette tidspunkt.

Året efter anlagdes en fundatsprotokol, der bragte orden i legatadministra-

tionen, samt den allerede omtalte ministerialprotokol over født, viede og døde.

Endvidere blev alle protokoller og al korrespondance straks fra repræsentantskabets tiltræden ført på dansk, ligesom repræsentanternes forhandlinger nu – med M.L. Nathansons udtryk – antog »en kollegialmæssig form«.³⁸

Som sekretær og juridisk konsulent ansatte det nye repræsentantskab den tidligere nævnte og Nathanson nærtstående Moses Delbanco.³⁹

4. Emancipationen: Anordningen og Reglementet af 29. marts 1814

Den afgørende ændring i den københavnske menigheds administrationshistorie ligger således omkring årene 1809-10. Den afgørende ændring i de danske jøders statsretlige stilling fandt derimod som berørt først sted med Anordningen og Reglementet af 29. marts 1814.⁴⁰ Anordningens grundlæggende tankegang går ud på, at jøderne i statsborgerlig henseende skal behandles som statens øvrige undersåtter, uden at de for deres religions skyld skal være frataget rettigheder, landets øvrige borgere besidder, eller nyde privilegier, disse ikke er tilstået.

Dette grundsynspunkt kommer til udtryk straks i Anordningens første paragraf, hvor det hedder, at de af den mosaiske religions bekendere, der er født i Danmark eller har opnået bosættelsestilladelse sammesteds, skal nyde lige adgang med landets øvrige borgere til at ernære sig på enhver lovlig måde. Derfor skal de imidlertid også i alle måder rette sig efter landets borgerlige love, og i intet borgerligt anliggende kunne skyde sig ind under de mosaiske love eller de såkaldte rabbiniske forskrifter og vedtægter. Deraf følger også, at de i henseende til skiftevesen, fattigvesen og skolevesen såvel som i ethvert andet anliggende, der ikke står i uadskillelig forbindelse med religionen, skal henhøre under det steds jurisdiktion og øvrighed, hvor de er bosat. Dog med de undtagelser, som er fastsat i Reglementet for den københavnske menighed.

Af dette grundsynspunkt følger Anordningens øvrige bestemmelser af retslig og administrativ art (§§ 2-20). At redegøre for disse bestemmelser i enkeltheder vil føre for vidt i den foreliggende sammenhæng. Deres generelle sigte er imidlertid at sikre statsmagtens indsigt i og kontrol med de jødiske menigheders anliggender. I § 2 pålægges det således politiøvrigheden at optage årlige mandtal over jøder og indsende disse til Danske Kancelli. I § 3 påbydes det fremdeles, at alle gældsbreve, testamenter, ægtepagter og andre dokumenter samt handelsbøger, som oprettes af mosaiske trosbekendere, og som skal tillægges retslig gyldighed, skal skrives i det danske eller tyske sprog og med

gotiske eller latinske bogstaver. Desuden skal dansk tidsregning anvendes. I § 4 bestemmes i forlængelse heraf, at alle officielle protokoller, som øvrigheden måtte pålægge et mosaisk trossamfund at føre eller lade føre, ligeledes skal føres på dansk eller tysk og med gotisk eller latinsk skrift osv. Sådanne protokoller skal desuden være autoriserede, i København af Magistraten og i det øvrige land af amtmanden. Dette skal også gælde ministerialprotokollerne, som menighederne påbydes at indføre i §§ 12 og 13. På de steder, hvor der ingen synagoge findes, skal den verdslige øvrighed føre protokollerne, fastsættes det.

Af interesse i vor sammenhæng er herudover især Anordningens bestemmelser vedrørende de jødiske præsters rettigheder og pligter (§§ 10-11) samt et påbud om indførelse af en offentlig religionsprøve for bekendere af den mosaiske tro (§§ 14-18). Disse punkter behandles imidlertid bedst i senere sammenhæng.

Mens Anordningen af 29. marts 1814 foreskriver, hvad de mosaiske trosbekendere i almindelighed skal rette sig efter, giver det vedføjede Reglement af samme dato en række særlige bestemmelser for styrelsen af den københavnske menighed. Dets i alt 22 §§ falder i fire hovedafsnit, nemlig om repræsentanternes udnævnelse og pligter (§§ 1-10), om menighedens indtægter, udgifter og disses indkrævelsesmåde (§§ 11-20), om skiftevæsenet (§ 21) samt om fattigvæsenet (§ 22).

I Reglementet bibeholdtes det princip, som var blevet indført i 1809, hvorefter repræsentantskabet skulle forny sig selv uden indblanding fra menighedens medlemmer. Under 2. behandlingen i 1813 foreslog Anders Sandø Ørsted ganske vist M.L. Nathanson at lade menigheden få indflydelse på valget af repræsentanterne, men denne mere demokratiske indstilling modsatte Nathanson sig, formodentlig på grund af reformvennernes ringe numeriske styrke.⁴¹ Det blev derfor fastsat, at menigheden fremdeles, »som hidtil i de seneste år«, skulle styres af syv repræsentanter, af hvilke de to ældste skulle afgå i begyndelsen af januar hvert år (§ 1). Repræsentanterne skulle forinden i december indberette til kancelliet, hvem der skulle afgå, og i hver af deres sted foreslå tre kandidater, blandt hvilke kancelliet ville udnævne to. Repræsentanterne kunne lade sig genopstille (§ 2). Til repræsentanter kunne foreslås bekendte, forstandige og retsindige mænd over 25 år, og som ydede skat til menigheden (§ 3). De, som udnævntes, var pligtige til at modtage valget (§ 4).

Repræsentanterne skulle endvidere selv årligt af deres midte vælge en formand, som skulle sammenkalde dem til møde, når embedsforretningerne krævede det (§ 5).

Til repræsentanternes opgaver skulle høre at overveje de erklæringer, som øvrigheden måtte affordre dem, samt overlægge og beslutte de processer, som

måtte blive at anlægge i menighedens navn. De skulle endvidere have hele menighedens økonomi under deres bestyrelse og i almindelighed med iver og kraft tage sig af menighedens tarv og sørge for dens anliggender. De skulle føre protokol over deres forhandlinger og anlægge en kopibog, hvori de skulle indføre alle indkomne resolutioner og øvrighedsbreve.⁴² De skulle også føre en regnskabsbog over alle menighedens indtægter og udgifter. Samtlige protokoller og bøger, som de førte eller lod føre, skulle være autoriseret af Magistraten (§ 6).

Repræsentanterne skulle desuden årligt inden udgangen af januar måned aflægge et almindeligt og lovformeligt regnskab over alle menighedens indtægter og udgifter til Magistraten, som skulle sørge for, at dette blev revideret og decideret i lighed med stadens øvrige regnskaber (§ 7). De skulle endvidere udarbejde et budget over alle de af menighedens udgifter, som på forhånd lod sig beregne, og som vedkom hele troessamfundet, og indsende dette til kancelliets approbation (§ 11). Alle udgifter, som vedkom hele troessamfundet, skulle udredes af menighedens almindelige kasse. Derimod skulle udgifterne til gudstjenesten i synagogerne afholdes af den enkelte menigheds medlemmer på den måde, man kunne enes om (§ 12).

I menighedens almindelige og fælles kasse skulle som hidtil indgå alle frivillige bidrag, mens det manglende beløb årligt skulle repareret på menighedens medlemmer ved taksation (§ 13). Til dette formål skulle Magistraten efter overlæg med repræsentanterne årligt udnævne tre for retskaffenhed bekendte mænd af menigheden til taksationsmænd (§ 14). Disse skulle føre protokol over deres forhandlinger og, når ligningen var afsluttet, tilstille repræsentanterne en ligningsliste, der dog først skulle være fremlagt offentligt i 14 dage til indsigelse. Derefter skulle repræsentanterne indsende listen med deres bemærkninger til Magistratens approbation (§§ 15-16).

Hvad angik skiftevæsenet, da skulle behandlingen af menighedens boer ifølge Anordningens almindelige bestemmelser overgå til Lands-, Over- samt Hof- og Stadsretten (§ 21).

Derimod skulle menighedens fattigvæsen indtil videre opretholdes efter de gældende regler. Dog skulle repræsentanterne inden seks måneder indgive forslag til kancelliet om dets forbedrede organisation. Herunder skulle de især overveje, om det var mest hensigtsmæssigt, at menighedens fattigvæsen indlemmedes under stadens almindelige fattigvæsen (§ 22).

Denne overførsel ønskede repræsentanterne imidlertid ikke, og menigheden beholdt sit eget fattigvæsen helt til 1932.⁴³

5. Det 19. århundrede: Konsolidering og assimilation

Med Anordningen af 29. marts 1814 opnåede de danske jøder i princippet ligestilling med landets øvrige borgere. Samtidig måtte de dog også give afkald på hidtidige privilegier som følge af, at de nu alene skulle rette sig efter dansk lov. Et klart udtryk herfor er det ledsagende Reglement, der ophæver den københavnske menigheds selvstyre. Dette skete imidlertid i fuld forståelse med reformpartiet, og uden at den ortodokse del af menigheden havde kunnet forhindre eller ændre udviklingens gang.

Denne del af menigheden satte sig imidlertid kraftigt til modværge, da reformpartiet gjorde forsøg på også at få gudstjenesten ændret. Baggrunden for dette ønske var de tilstande, der var opstået, efter at menighedens fælles synagoge i Læderstræde var nedbrændt i 1795. Efter denne brand var menigheden blevet splittet op i 10-15 småmenigheder, der under ledelse af hver sit synagogeforstanderskab holdt gudstjeneste rundt omkring i byen i lige så mange lokaler. Under disse omstændigheder kunne det ikke undgås, at der opstod stridigheder, og at tilgangen til gudstjenesten aftog. En medvirkende årsag hertil var også, at gudstjenesten fortsat blev holdt på hebraisk, som flertallet af menighedens kvinder ikke forstod.

En anledning til at ændre på disse tilstande mente reformpartiet imidlertid at få i forbindelse med den såkaldte *confirmation*, som Anordningen af 29. marts 1814 påbød menigheden at indføre. Heri var det blevet fastsat, at drenge og piger af den mosaiske tro skulle underkaste sig en offentlig religionsprøve med efterfølgende aflæggelse af trosbekendelse. Grundlaget for prøven var den tidligere omtalte autoriserede lærebog (§ 14). Prøven skulle afholdes i synagogen af rabbineren eller af andre af kancelliet dertil autoriserede (§ 15). Denne confirmation, der var jødedommen ganske fremmed, var en forudsætning for, at jøder kunne aflægge ed, indskrives som svend i noget lav, indskrives ved universitet eller som myndig råde over eget gods (§ 17). Over de konfirmerede skulle endelig også føres en autoriseret protokol (§ 18 med skema).⁴⁴

Den første confirmation i den københavnske menighed fandt sted 19. maj 1817. M.L. Nathanson, der selv var indtrådt i repræsentantskabet samme år, havde lejet et stort lokale på Gl. Strand og stod for arrangementets forløb. Et kor afsang ledsaget af orgel nogle Davids-salmer i fri dansk oversættelse og sat i musik af C.F. Weyse og D. Fr. Kuhlau. Derefter holdt den unge *Isac Noa Mannheimer* (1795-1865) en dansk prædiken og foretog overhøringen.⁴⁵

Mannheimer var Nathansons protegé og havde året i forvejen fået kgl. bestalling som kateket for København og Sjælland, da repræsentantskabet og

kancelliet var enige om, at menighedens daværende, stærkt reformfjendske overrabiner *Abraham Gedalia* ikke var egnet til at afholde prøven.

Mannheimers prædiken begejstrede reformvennerne i en sådan grad, at en kreds af disse ansøgte repræsentanterne om, at der til visse tider måtte afholdes offentlig gudstjeneste på dansk, hvorunder det også skulle være kateketen tilladt at holde religiøse taler. Repræsentantskabet tilsluttede sig dette ønske i et andragende af 6. juni 1817⁴⁶ til kancelliet, som allerede 10. juni meddelte, at man intet havde at anføre herimod.⁴⁷

Derefter blev den første af disse såkaldte andagtsøvelser afholdt 9. juli 1817 under ret betydelig tilslutning. Forsamlingerne afholdtes under former, der på en række punkter brød med den traditionelle hebraiske gudstjeneste: Mænd og kvinder sad sammen, med ubedækket hoved, og man afsang nogle Davids-salmer i fri dansk oversættelse ledsaget af orgel. Hovedvægten lagdes på Mannheimers prædiken.

Dette brud på traditionen fik imidlertid de ortodokse til allerede i august samme år at indgive en klage til kancelliet underskrevet af 304 husfædre og vedlagt en deklARATION af Abraham Gedalia. Resultatet af deres klage og det svar, den gav anledning til fra repræsentantskabets side, blev nedsættelse af en kgl. kommission af 20. januar 1818, hvis fulde og snørklede navn var »Kommissionen til affattelse af et ritual til et kirkeceremoniel for de mosaiske troesbekendere«.

Som medlemmer af denne såkaldte *ritualkommission*, hvis arkiv er bevaret, udpegedes de teologiske professorer C.F. Hornemann og P.E. Müller og den tidligere nævnte professor i semitiske sprog N.C. Kall. Fra menighedens side deltog to reformvenlige og to reformfjendtlige medlemmer.

Nogen egentlig forhandling kom det dog aldrig til, da en ændring af liturgien overhovedet slet ikke kunne komme på tale for kommissionens ortodokse medlemmer. Udkastet til en ny liturgi for menigheden, der var forfattet af Mannheim, kunne derfor også kun vedtages af kommissionens flertal. Det indsendtes i april 1823 til kancelliet, som imidlertid lod sagen forblive uekspederet.

I skuffelse over denne udvikling modtog Mannheim snart efter en kaldelse fra Berlin og blev senere en agtet overrabiner for den jødiske menighed i Wien. Ved hans afrejse ophørte andagtsøvelserne, samtidig med at gudstjenesten fortsatte rundt omkring i småsynagogerne i endnu en halv snes år.⁴⁸

I 1827 døde overrabiner Gedalia imidlertid efter at have beklædt overrabinerembedet siden 1793. De ortodokse i menigheden gik ind for hans søn som efterfølger, men repræsentantskabet ønskede en akademisk uddannet og såkaldt oplyst rabiner. Deres valg faldt på *Abraham Alexander Wolff* (1801-91), der ikke havde søgt stillingen, men efter nogen tøven sagde ja til at

overtage embedet. Wolff var trods sin unge alder allerede da en kendt og meget afholdt overrabbiner i Øvre Hessen. Han blev kgl. beskikket 8. oktober 1828.⁴⁹

Med hensyn til *overrabbinerembedet* var det ved Anordningen af 29. marts 1814 blevet bestemt, at der ved enhver synagoge skulle ansættes en kgl. beskikket præst (rabbiner) og ved den mosaiske menighed i København en kgl. beskikket øverste præst (overrabbiner), hvem provinsmenighedspræsterne i alle embedssager skulle være underordnet (§ 10).

Overrabbiner Gedalia opnåede imidlertid aldrig mere end at blive midlertidig konstitueret i embedet på grund af sin modstand mod repræsentantskabets og kancelliets reformvirksomhed.

Nærmere bestemmelser vedrørende overrabbinerembedets kompetence blev derfor først udformet ved kancelliskrivelse til repræsentanterne af 14. oktober 1828,⁵⁰ der fulgtes af en kancelliplakat af samme dato.⁵¹

Skrivelsen pålagde overrabbineren hver lørdag og andre mosaiske helligdage at holde taler over selvvalgte tekster fra det gamle testamente, hvori der ikke måtte forekomme noget, som stred mod den lærebog, kongen havde autoriseret for menigheden.

Det pålagdes ham tillige at føre en af Magistraten autoriseret protokol over alt, hvad der vedkom hans embede.⁵²

Herudover skulle det ifølge plakaten også påhvile overrabbineren at forrette alle forefaldende ministerielle forretninger inden for menigheden såsom vielser og skilsmisser. Vielser på Sjælland uden for København skulle dog sortere under kateketens område. Når overrabbineren havde erhvervet det fornødne kendskab til dansk, skulle han desuden overtage undervisningen til konfirmationen samt forestå dennes afholdelse. Endelig skulle han også være formand for den skolekommission, som menigheden i fremtiden skulle have.

Wolff kom til at beklæde overrabbinerembedet i København i mere end 60 år. Ved hans død i 1891 efterfulgtes han af *David Simonsen*, der imidlertid trak sig frivilligt tilbage fra embedet allerede i 1902 for at dyrke sine videnskabelige interesser. Simonsen opnåede igennem sin omfattende lærdom og sit forfatter-skab international berømmelse og betragtes som dansk jødedoms lærdeste mand. De arkivalier, der er påtruffet efter ham, udgør imidlertid kun fire pk., hvilket skyldes, at hans øvrige arkiv afleveredes til Det kongelige Bibliotek sammen med hans enorme bogsamling på ca. 40.000 bind, der i dag udgør kernen i bibliotekets også internationalt betydningsfulde judaistiske afdeling.

Wolff har derimod efterladt sig et fyldigt arkiv, hvis hovedindhold består dels af et meget stort antal prædikener og taler (i alt 22 pk.), dels af talrige lykønskninger og lignende i anledning af de mange jubilæer og mærkedage, han kunne fejre i sine sidste tyve leveår.

Parti fra Mosaisk nordre Kirkegård, nu hjørnet af Møllegade og Guldbergsgade, København N. (Det kongelige Biblioteks billedsamling). Begravelsespladsen lå oprindeligt helt åben og ubeskyttet, men 1704 blev der opført en indhegning og et hus til kapel og bolig for en opsynsmand bygget for at beskytte jødernes begravelse mod overlast fra pøbelens side.

Efter at de nærmere bestemmelser for overrabbinerembedet var fastsat, stod spørgsmålet om opførelse af en ny fælles synagoge for hele menigheden dog stadig tilbage. Som tidligere omtalt havde man i det foregående tidsrum afhjulpet savnet af en egentlig synagogebygning ved at afholde gudstjeneste rundt omkring i byen i 10-15 forskellige lokaler. Den daværende ledelse af menigheden var ganske vist straks efter synagogens brand i 1795 gået i gang med at forberede genopbygningen, og i et reskript af 26. juli 1799 var der tilmed blevet givet tilladelse til, at den nye synagoge gerne måtte bygges »lige med jorden«, dvs. med indgang som andre kirker. En grund blev også indkøbt i 1801, men spliden i menigheden og senere bombardementet og statsbankerotten havde hidtil hindret byggesagens fremgang.

Wolff lagde imidlertid allerede i sin tiltrædelsestale 16. maj 1829 menighe-

den stærkt på sinde at yde frivillige bidrag eller rentefrie lån til en ny synagoge. Hans opfordring fandt overraskende stor imødekommenhed og i forlængelse af den vellykkede indsamling blev en byggekomité nedsat i august 1829. Professor ved Kunstakademiet, arkitekt *G.F. Hetsch* blev derefter anmodet om at udarbejde tegningen til bygningen. Grundstensnedlæggelsen fandt sted 13. september 1830 og forstyrredes af den såkaldte 2. korporlige jødefejde. Under byggeriet opstod der en ret heftig diskussion om den bedste belysning i synagogen, men i øvrigt skred arbejdet hurtigt fremad, så Wolff 12. april 1833 kunne indvie menighedens nye og stadig eksisterende synagoge i Krystalgade (daværende Skidenstræde).⁵³

Før den nye synagoge kunne tages i brug, måtte der imidlertid udformes bestemmelser for dens benyttelse og ikke mindst for gudstjenestens indhold og form, som hidtil havde voldt så stor uenighed.

Med henblik herpå ansøgte repræsentanterne derfor i en skrivelse til kancelliet af 27. august 1832⁵⁴ om, at der for den nye synagoge måtte blive anordnet en bestyrelse benævnt »kirkekollegiet«, som de mente skulle bestå af menighedens præst som formand, de syv repræsentanter og fire menighedsmedlemmer valgt af skatteydende mænd over 25 år med studeplads i synagogen. Endvidere anmodede de om, at det måtte blive overdraget præsten og dem at udarbejde et såkaldt »kirkereglement«. Efter deres opfattelse skulle de punkter, som de var enige om, uden videre antages som gældende, mens de punkter, som de var uenige om, skulle forelægges kancelliet til afgørelse.

Kancelliet bifaldt i en skrivelse af 30. oktober 1832⁵⁵ til Magistraten sammensætningen af den foreslåede styrelse for synagogen, dog under navn af *Forstanderskabet for den mosaiske Synagoge*. Man kunne også bifalde, at præsten og repræsentanterne affattede et kirkereglement, men reglementet skulle dog under alle omstændigheder indsendes til approbation, selv om alle de, der havde udarbejdet det, måtte være enige i alle punkter.

Repræsentantskabet indsendte derefter 16. november 1832⁵⁶ et forslag til reglement forfattet af Wolff, som kancelliet godkendte ved skrivelse til Magistraten af 21. marts 1833.⁵⁷ Reglementet udkom senere samme år som en lille bog under titlen »*Agende for det mosaiske Troessamfunds Synagoge i Kjøbenhavn til Brug ved Gudstjenesten og andre høitidelige Leiligheder, udarbejdet af Dr. A.A. Wolff, Præst ved bemeldte Samfund. Med det kongelige danske Cancellies allermaadigste Bevilling*«.

Agenden, der stadig er gældende, består af et synagogereglement og en liturgi.

Ifølge reglementet skulle det pålægge synagogeforstanderne at bestyre alle udgifter og indtægter, som vedkom synagogen (§ 12), samt påse at gudstjenesten blev afholdt på ret og sømmelig måde (§§ 14-17). Desuden at have opsyn

med og ansætte synagogens kirkebetjente (§§ 20-21), herunder to forsangere (kantorer), to korassistenter og tolv kordrenge (§ 23).

Forstanderskabet skulle endvidere holde møde mindst en gang om måneden, og ellers når formanden måtte finde det nødvendigt. Over disse forhandlinger skulle føres protokol (§ 13).

I liturgisk henseende indførte Wolff prædiken, således som det allerede var blevet påbudt i 1828, som han først holdt på tysk, senere på dansk. Desuden korsang, men ikke orgel. Herudover foretog han visse mindre ændringer i bønnerne, men fastholdt i øvrigt hebraisk som gudstjenestens sprog.

Disse moderate ændringer hindrede en alvorlig splittelse af den jødiske menighed i København, og den forholdsvis konservative kurs, Wolff anlagde, har menigheden senere fulgt.⁵⁸

En vis arkivalisk interesse har også agendens § 22, der påbyder, at der i et værelse ved synagogen skal indrettes et passende arkiv, hvor synagogeformandskabets forhandlingsprotokol skal opbevares sammen med de øvrige bøger, dokumenter samt såkaldte musikaler, som vedkommer synagogen.

Af bevarede arkivalier kan særligt fremhæves tre autoriserede forhandlingsprotokoller (1833-95, 1896-1934, 1934-64), en autoriseret kopibog (1833-1920) samt en del regnskabsmateriale.

Med sammensætningen af menighedens øverste organ, *repræsentantskabet*, fandt en afgørende ændring sted ved kgl. kundgørelse af 18. februar 1849.

Som tidligere omtalt var det ifølge Reglementet af 29. marts 1814 (§§ 1-4) kancelliet, der efter indstilling fra det siddende repræsentantskab havde ret til at udpege repræsentanterne. I 1827 var retten hertil dog overgået til Magistraten. Den ændring, der nu gennemførtes, gik ud på, at repræsentantskabet i fremtiden skulle vælges frit og umiddelbart af samtlige menighedens skatteyndende mænd over 25 år (§ 2). Herved udelukkedes foruden kvinder også modtagere af fattighjælp.

Ændringen må ses i sammenhæng med den almindelige politiske omvæltning her i landet i 1848-49, som kom til udtryk i junigrundloven.

Denne gav også jøderne fulde borgerlige rettigheder ved at fastslå, at ingen kan berøves adgang til den fulde nydelse af borgerlige eller politiske rettigheder eller unddrage sig nogen almindelig borgerpligt på grund af sin trosbekendelse (§ 84).

De muligheder, som grundloven gav, blev også udnyttet, for så vidt som det 19. århundredes anden halvdel for de danske jøder blev en periode med stærkt stigende indflydelse inden for industri, liberale erhverv, presse, videnskab og åndsliv.

Denne økonomiske og sociale fremgang ledsagedes imidlertid ofte af en *assimilationsproblematik*, der i betydelig udstrækning resulterede i en distan-

cering til eller helt opgivelse af jødisk tro og kultur. Blandede ægteskaber blev således almindelige, og børnene heri blev som regel døbt.

Udviklingen viser sig tydeligt i det forhold, at antallet af jøder i København fra 1834 til 1901 kun steg fra 2.465 til 3.065.⁵⁹ I samme tidsrum gik det jødiske folketal i købstæderne tilbage fra 1545 til 245.⁶⁰

I *provinsen* fortsatte denne nedgang i det 20. århundrede. Menigheden i Fredericia blev således opløst i oktober 1906.⁶¹ Den samme skæbne var allerede da overgået eller kom til at overgå de andre provinsmenigheder.

Disse provinsmenigheders arkiver synes at være blevet overført til den københavnske hovedmenighed, efterhånden som det organiserede menighedsliv ophørte.⁶²

6. 1900-46: Immigration, demokratisering og flugt

Den ovenfor skildrede udvikling ville formentlig også på længere sigt have udgjort en alvorlig trussel mod den københavnske menigheds eksistens, hvis ikke menigheden i de to første årtier af det nye århundrede havde modtaget et tilskud af 4000-5000 *østeuropæiske immigranter* drevet på flugt af pogromer i det zaristiske Rusland.

Disse indvandrere var ved deres ankomst til Danmark meget vanskeligt stillet og i vid udstrækning henvist til i kortere eller længere tid at leve af understøttelse af menighedens fattiggasse. Udgifterne hertil dækkedes af indsamlinger i menigheden foretaget af *Hjælpekomiteen for russiske jøder i København*, som menigheden havde oprettet.

Komiteen kunne dog ikke hindre, at der opstod et stærkt socialt og kulturelt betinget modsætningsforhold mellem menighedens såkaldte gamle dansk jødiske slægter og de nyindvandrede, hvis liv og senere skæbne nylig er blevet skildret af arkivar Bent Blüdnikow i bogen *Immigranter. Østeuropæiske jøder i København 1904-20* (Kbh. 1986).

Ved siden af disse indvandringsproblemer domineredes det første årti af menighedens historie i det 20. århundrede af en strid omkring overrabbiner *Tobias Lewenstein*, der efter David Simonsens tidligere omtalte afgang i 1902 var blevet valgt som dennes efterfølger.

Lewenstein blev ved sin tiltræden mødt med store forventninger, men viste sig hurtigt at være mere ortodoks, end menigheden kunne acceptere. Da hans kontrakt imidlertid sikrede ham ret til suverænt at afgøre eventuelt forekommende religiøse stridsspørgsmål, så repræsentantskabet i denne situation ingen anden udvej end at ansætte rabbiner *Max Schornstein* som såkaldt 2. selvstændig præst i 1906.

Den strid, som derefter fulgte, endte med Lewensteins afskedigelse i 1910,

hvorefter repræsentantskabet to år senere ved højesteret blev dømt til at betale Lewenstein en efter tidens forhold betragtelig sum på 85.000 kr. i erstatning.⁶³

Imidlertid viste det sig, at samarbejdet mellem Schornstein og repræsentantskabet heller ikke kom til at udvikle sig så godt som forventet, og som følge heraf opsagde Schornstein allerede i 1918 sin stilling med virkning fra 1920. På grund af et bagatelagtigt mellemværende med politiet måtte han dog forlade landet allerede i 1919.⁶⁴

Som hans efterfølger valgtes den ungarsk fødte *Max Friediger*, der beklædte overrabbinerembedet fra 1920-47. Hans efterfølger igen blev *Marcus Melchior* (1947-69).

Disse har begge efterladt sig fyldige arkiver, hvorimod der efter Lewenstein og Schornstein kun er påtruffet 2 pk.

Menighedens historie i trediverne blev i vid udstrækning bestemt af den situation, der opstod for de tyske jøder efter Hitlers magtovertagelse 30. januar 1933.

I alt regner man med, at der kom ca. 4.500 tyske jødiske flygtninge til Danmark fra foråret 1933 til 1940. Af disse var ca. 3.500 rejst videre til andre lande ved den tyske besættelse af Danmark 9. april 1940.

For at komme disse flygtninge til hjælp oprettede menigheden *Komiteen af 4. maj 1933*, der i årene 1933-40 indsamlede næsten trekvart millioner kr. Dette beløb rakte dog ikke til flygtningenes vidererejse, hvor forskellige internationale jødiske hjælpeorganisationer måtte træde til.⁶⁵

En særlig gruppe flygtninge udgjorde de 1400-1500 unge mænd og kvinder, der via den såkaldte *Hechaluz*-organisation var kommet til Danmark for i en kortere periode (1-1½ år) at lære landbrug og gartneri med henblik på udvandring til Palæstina.

Hjælpearbejdet vedrørende disse elever blev varetaget særskilt af *Komiteen for de jødiske Landvæsenselever*, der efter krigen videreførtes under navnet *Sekretariatet for jødisk Efterkrigshjælp*. Den administrative leder af dette vidtspændende arbejde var i begge tilfælde Julius Margolinsky.⁶⁶

Der er efter disse hjælpeorganisationers arbejde bevaret et meget stort materiale. Hvorvidt en evt. gennemgang af dette vil kunne føje nyt til den eksisterende viden om menighedens emigranthjælp i trediverne, ser jeg mig imidlertid ikke i stand til at vurdere. En kort beskrivelse af hjælpearbejdet i almindelighed er givet af Leni Yahil i *Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen* (hebraisk disputats 1966, dansk oversættelse 1967), mens *Hechaluz*-elevernes skæbne er skildret af Jørgen Hæstrup i *Dengang i Danmark. Jødisk ungdom på træk 1932-1945* (Odense 1982).

I det her omhandlede tidsrum kom menighedens ledende organer også til at undergå væsentlige forandringer i demokratisk retning.

På forslag af de siddende repræsentanter blev kredsen af valgberettigede til repræsentantskabet ganske vist indskrænket i 1930, for så vidt som der nu i vedtægterne eksplicit indførtes krav om dansk indfødsret.⁶⁷ Baggrunden for dette krav var det tidligere omtalte modsætningsforhold mellem de gamle dansk jødiske slægter i menigheden og de nyindvandrede østjyder, af hvilke en meget betydelig del på dette tidspunkt endnu ikke havde opnået denne ret.⁶⁸

Under indtryk af den trussel, det nazistiske regime i Tyskland udgjorde mod hele jødedommens beståen, blev der imidlertid i slutningen af 1933 nedsat et udvalg i menigheden til udarbejdelse af nye styrelsesvedtægter, som stadfæstedes af Indenrigsministeriet 3. oktober 1936.⁶⁹

Den største nyskabelse i de nye vedtægter var oprettelsen af en *delegeretforsamling* på tyve medlemmer, der fremtidig skulle vælge repræsentanterne ved forholdstalsvalg efter lister (§ 20), hvorved det sikredes, at også mindre grupper af menighedens medlemmer fik indflydelse på repræsentantskabets sammensætning.

Valgret til delegeretforsamlingen fik enhver person, mand eller kvinde, som tilhørte troessamfundet, som havde dansk indfødsret, var fyldt 25 år, og som selv eller hvis ægtefælle var pålignet skat til menigheden (§ 3).

Udover delegeretforsamlingens oprettelse var den væsentligste ændring ved 1936-reformen en ny sammensætning af synagogeforstanderskabet, der fremover skulle bestå af repræsentanten for de synagogale anliggender, fire mandlige medlemmer valgt af mænd med studeplads i synagogen samt to mænd valgt af delegeretforsamlingen blandt mænd med studeplads i synagogen (§ 33).

Under besættelsen blev det menighedens politik at gå stille med dørene i håb om, at den danske regering ville kunne afværge overgreb fra tysk side. Af samme grund kunne menighedens ledelse heller ikke gå ind for, at danske jøder enkeltvis søgte at bringe sig i sikkerhed ved flugt, da sådanne forsøg blot ville bringe jøderne som gruppe i søgelyset. En vellykket masseflugt anså man på forhånd som umulig.

Da denne strategi ikke længere lod sig opretholde ved forhandlingspolitikens sammenbrud 29. august 1943, stod menighedens ledelse reelt magtesløs.

Et forvarsel om, hvad der var i vente, kom to dage efter undtagelsestilstandens indførelse, 31. august, da tre bevæbnede mænd trængte ind på kontoret i Nybrogade til menighedens daværende sekretær, overretssagfører Arthur Henriques, og fjernede kontraministerialprotokollerne.⁷⁰

Dette røveri blev fulgt op af et indbrud i menighedens administrationsbygning i Ny Kongensgade om morgenen 17. september, hvorunder en række (forældede) ligningslister og en del bog- og arkivmateriale blev beslaglagt og overført til Dagmarhus.⁷¹

Den sidste aktion skal dog muligvis også ses som et led i Werner Bests velkendte dobbeltspil, da tyskerne i forvejen synes at have ligget inde med tilstrækkeligt materiale til at kunne udarbejde lister over dem, der skulle arresteres.⁷²

Når razziaen natten mellem 1. og 2. oktober ikke desto mindre blev en stor fiasko, for så vidt som der kun blev pågrebet 202 jøder, skyldtes det den advarsel om den forestående aktion, som den tyske skibsfartssagkyndige C.F. Duckwitz gav de socialdemokratiske politikere Hans Hedtoft og H.C. Hansen, og som straks blev videregivet til menighedens formand, C.B. Henriques.⁷³

Som bekendt lykkedes det også i oktober 43 ved en storstilet hjælpeaktion at smugle godt 7000 danske jøder over Sundet til Sverige, hvor de måtte forblive til befrielsen maj 1945.⁷⁴

Men ikke alle undslap. I alt blev 474 jøder deporteret fra Danmark til kz-lejren *Theresienstadt*.⁷⁵ Heraf overlevede 53 ikke opholdet. Blandt de deporterede var også menighedens daværende overrabbiner, Max Friediger, der har beskrevet opholdet i lejren i en bog af samme navn.⁷⁶

I flygtningetiden i Sverige blev menighedens interesser varetaget af højesteretssagfører H.H. Bruun.⁷⁷ Efter hjemkomsten fra landflygtigheden forestod der dog menighedens ledelse et stort reorganiseringarbejde. I sammenhæng hermed blev der i troessamfundet oprettet et kontorchefembede med tilhørende sekretariat. Denne stilling afløste det hidtidige *sekretærembede*, som i hele tidsrummet 1805-1946 kun havde fire indehavere, alle sagførere. I disse sagførervirksomheder ude i byen var troessamfundets sekretariatsopgaver hidtil blevet varetaget. Dog ikke regnskabsfunktionerne, der blev varetaget af et bogholder- og kassererkontor direkte under repræsentantskabets tilsyn.

Nyordningen af troessamfundets administration trådte i kraft pr. 1. juni 1946,⁷⁸ der også er arkivets officielle afleveringsgrænse, men som man vil have bemærket af det foregående, er denne grænse dog ikke blevet strengt overholdt ved overførslen til Rigsarkivet.

Afslutningsvis skal jeg understrege, at der til Mosaisk Troessamfunds styrelse, organisation og administration knytter sig en række problemer, som det ikke har været muligt at tage op eller uddybe i den her foreliggende sammenhæng.

Således heller ikke spørgsmålet om troessamfundets status, der kunne for tjene en drøftelse på baggrund af, at arkivet i dag er registreret som et privatinstitutionersarkiv. Imod denne bestemmelse taler, at troessamfundets sidste sekretær, højesteretssagfører Arthur Henriques, i en artikel fra 1946 omtaler troessamfundet som »en offentlig institution«.⁷⁹ Og ligeledes det forhold, at statsmagtens kontrol med menigheden både som såkaldt »tilladt«

og som såkaldt »anerkendt« trossamfund (nemlig henholdsvis før og efter junigrundloven) har været omfattende i stort som småt, hvad man vil forstå, når det oplyses, at den kronologiske fortegnelse over forordninger, reskripter, ministerielle skrivelser, domme m.m. vedrørende de mosaiske trosbekendere i Danmark fylder knap 30 sider i petit i en håndbog, som ovennævnte Henriques udgav i 1909.⁸⁰

En undersøgelse af sådanne spørgsmål ville imidlertid føre langt ud over denne artikels rammer. Her har jeg alene ønsket at henlede opmærksomheden på et vigtigt arkiv samt beskrive Mosaisk Troessamfunds administrationshistorie i hovedtræk. Forhåbentligvis er der også hermed givet et bidrag til forståelse af nogle af de vilkår, hvorunder en i dansk ånds- og samfundsliv betydningsfuld befolkningsgruppe har virket og levet.

Noter:

1. Danske Kancelli: Sjællandske tegnelser 1683-84/nr. 392. Det originale dokument er gået til grunde.
2. Th. Hauch-Fausbøll: Jødernes Færden og Ophold i den danske Stat i det 17de Aarhundrede. Tidsskrift for jødisk Historie og Literatur. 2. Bind, Kbh. 1919-21, s. 106.
3. Per Katz: Jøderne i Danmark i det 17. århundrede, Kbh. 1981, s. 21 ff.
4. Th. Hauch-Fausbøll: s. st., s. 177.
5. Michael Hartvig: Jøderne i Danmark i tiden 1600-1800, Kbh. 1951, s. 20, 61-65.
6. Josef Fischer: Jøderne i København i det 17de Aarhundrede. Særtryk af Jødisk Almanak for Aar 5667, Kbh. 1906, (upag.).
7. Benjamin Balslev: De danske Jøders Historie, Kbh. 1932, s. 133.
8. Henning Matzen og Johs. Timm: Haandbog i den danske Kirkeret, Kbh. 1891, s. 926.
9. Kancellireskripter af 24. maj og 20. december 1737.
10. Josef Fischer: Synagogen i København. Jubilæumsnummer af Jødisk Familieblad nr. 8, april 1933.
11. Josef Fischer: Jøderne i København i det 17de Aarhundrede.
12. Josef Fischer: Menighedens Ledelse i tidligere Tider. Jødisk Familieblad nr. 5, januar 1937.

13. Julius Margolinsky (red.): *Chevra Kaddischa 1858-1958*, Kbh. 1958, s. 44. – Protokollen har bestillingsnr. 510.
14. Arthur Henriques: *Mine Forgængere i Stillingen som Sekretær ved Det mosaiske Troessamfund*. *Jødisk Samfund* nr. 10, september 1946.
15. Josef Fischer: *Menighedens Ledelse i tidligere Tider*.
16. Michael Hartvig: anf. arb., s. 175.
17. Per Katz: anf. arb., s. 80.
18. Danske Kancelli: *Konc. og indl. til Sjællandske tegnelser 1777/nr. 387*.
19. Danske Kancelli: *Sjællandske tegnelser 1776-78/nr. 731 samt konc. og indl. til samme*.
20. Josef Fischer: *Menighedens Ledelse i tidligere Tider*.
21. Ved nyordningen af Københavns fattigvæsen i 1799 blev fattige af det jødiske religionssamfund eksplicit undtaget fra at komme ind under byens almindelige fattigvæsen, jfr. kgl. approberet plan for fattigvæsenets indretning og bestyrelse i staden København og dens forstæder af 1. juli 1799 § 3.
22. Om det jødiske skolevæsens slette tilstand i denne periode se M.L. Nathanson: *Historisk Fremstilling af Jødernes Forhold og Stilling i Danmark*, navnlig *Kjøbenhavn*. Kbh. 1860, s. 29 f., 32 og 38.
23. Retten til egen skifteforvaltning indskrænkedes i nogen grad ved reskripter af 2. december 1757 og 7. august 1789, hvori det blev fastsat, at menighedens boer i en række nærmere bestemte tilfælde kunne kræves behandlet af de ordinære skifteforvaltere.
24. *Mosaisk Troessamfund*: Nr. 1093: *Love for Præmieselskabet for den jødiske Ungdoms Anbringelse til Kunster og Håndværker*.
25. *Mosaisk Troessamfund*: Nr. 1102: »Gadebog«.
26. Julius Salomon og Josef Fischer: *Mindeskrift i Anledning af Hundreårsdagen for Anordningen af 29. Marts 1814*. En Fremstilling af jødiske Rets- og Livsforhold i Udland og Indland navnlig i Tiden omkring Aar 1800. Med en Samling Arkivalia, Kbh. 1914, s. 41-49.
27. Josef Fischer: *Menighedens Ledelse i tidligere Tider*.
28. Reskript af 29. maj 1810. – *Troessamfundets ministerialbøger over fødte, viede og døde opbevares på Landsarkivet for Sjælland*. Se tillige note 44.
29. Om skolen se M.L. Nathanson: anf. arb., s. 157-173.
30. Det såkaldte *nye* begravelsesselskab, i modsætning til menighedens to såkaldte gamle begravelsesselskaber og Ligfølgelseselskabet af 1768: Se Julius Margolinsky (red.): *Chevra Kaddischa*, s. 32 f.
31. M.L. Nathanson: anf. arb., s. 182-183.

32. Axel Linvald: Af Jødernes Frigørelseshistorie. Den danske Regering og Jøderne omkring det 19. Aarhundredes begyndelse. Tidsskrift for jødisk Historie og Litteratur. 3. Bind. Kbh. 1921-25, s. 408.
De bevarede koncepter og forarbejder findes i Danske Kancelli: 2. departement: 3. Udtagne bilag til registrantsager, pk. I 16.
33. Axel Linvald: anf. arb. s. 393, 395-96.
34. Axel Linvald: anf. arb. 405-08.
35. Danske Kancelli: 2. departements brevbog, andet halvår/nr. 2954. Hverken Nathansons brev eller Magistratserklæringen er vedlagt brevsagen, hvor alene konceptet til kancelliets brev findes.
36. Danske Kancelli: 2. departements brevbog, andet halvår/nr. 2954.
37. Repræsentantskabets to første forhandlingsprotokoller: litr. A og B (1809-56) er forgæves eftersøgt blandt det afleverede samt hos Mosaisk Troessamfund og må foreløbig anses for bortkommet. I det mindste litr. A eksisterede så sent som 1946, hvor Arthur Henriques refererer til protokotollen i den i note 14 nævnte artikel.
38. M.L. Nathanson: anf. arb., s. 179.
39. Se oven for note 14.
40. Trykt hos Julius Salomon og Josef Fischer: anf. arb., som bilag nr. 46. og 47.
41. Axel Linvald: anf. arb., s. 410.
42. Efter andragende fra repræsentantskabet modificeredes denne bestemmelse ved kancelliskrivelse til Københavns Magistrat af 21. juni 1814 således, at repræsentanterne i stedet for den befalede kopibog måtte bruge en journal, hvori i korthed skulle indføres alle til dem indkomne breve. Dette kan betragtes som en imødekommeelse af den praksis, repræsentantskabet selv havde fulgt siden dets tiltræden i 1809.
43. Fritz Rothenberg: Forfatning og forvaltning. I Julius Margolinsky og Poul Meyer (red.): Ved 150-Aars-Dagen for Anordningen af 29. Marts 1814. Nogle Bidrag til Dansk-jødisk Historie, Kbh. 1964, s. 146-49.
44. I arkivet findes tre konfirmationsprotokoller for den københavnske menighed (1817-55, 1851-84, 1880-1914). De to første indeholder også konfirmationer for en række provinsmenigheder, da en påtænkt landsdækkende kateketordning for de jødiske provinsmenigheder aldrig blev fuldt ud realiseret. I forbindelse med denne ordning findes dog en konfirmationsprotokol for Fyns stift (1818-55) ført af kateket A.D. Cohen, Odense, og en tilsvarende protokol for Ribe og Århus stift (1820-59) ført af kateket L. Bloch.
45. M.L. Nathanson: anf. arb., s. 206-10.
46. Mosaisk Troessamfund: Nr. 22: Kopibog litr. C fol. 187-88.
47. Danske Kancelli: 1. departements brevbog 1817, nr. 1/nr. 1448.

48. Poul Meyer: Gudstjenesten i Brydningstiden efter 1814. I Julius Margolinsky og Poul Meyer (red.): anf. arb., s. 35-81.
49. Mosaisk Troessamfund: Nr. 944: Kgl. embedsbestalling af 8. oktober 1828 for A.A. Wolff.
50. Mosaisk Troessamfund: Nr. 25: Kopibog litr. F fol. 168-175: skrivelse af 10. marts 1828. – Danske Kancelli: 1. departements brevbog 1828, nr. 2/nr. 2774.
51. Danske Kancelli: 1. departements registrant 1828-30/nr. 246.
52. Den autoriserede embedsprotokol er bevaret, men ikke taget i brug: Mosaisk Troessamfund: Nr. 945.
53. Josef Fischer: Synagogen i København. – Der er til belysning af byggesagen bevaret et meget fyldigt materiale i arkivet.
54. Mosaisk Troessamfund: Nr. 27: Kopibog litr. H fol. 38.
55. Danske Kancelli: 1. departements brevbog 1832, nr. 2/nr. 2613.
56. Mosaisk Troessamfund: Nr. 27: Kopibog litr. H fol. 50.
57. Danske Kancelli: 1. departements brevbog 1833, nr. 1/nr. 745.
58. Om Wolffs ændringer i liturgien se Poul Meyer: Gudstjenesten i Brydningstiden efter 1814, anf. st., s. 71-81.
59. Benjamin Balslev: anf. arb. s. 133.
60. Benjamin Balslev: smstd.
61. Mosaisk Troessamfund: Nr. 1203: Forhandlingsprotokol for den mosaiske menighed i Fredericia fol. 134.
62. Mosaisk Troessamfund: Nr. 1203: Forhandlingsprotokol for den mosaiske menighed i Fredericia, fol. 133-34. – Nr. 1267: Forhandlingsprotokol for den mosaiske menighed i Randers, fol. 173.
63. Marcus Melchior: Levet og oplevet. Erindringer, Kbh. 1965, s. 31-45.
64. Marcus Melchior: anf. arb., s. 77.
65. Leni Yahil: Et demokrati på prøve. Jøderne i Danmark under besættelsen, (hebraisk disputats 1966, dansk oversættelse 1967), s. 37-38.
66. Julius Margolinsky efterfulgte senere Josef Fischer som troessamfundets bibliotekar. Begge har gjort sig fortjent inden for dansk jødisk historie ved en lang række afhandlinger af især personalhistorisk og genealogisk art.
67. Kundgørelse af 18. Februar 1849 med Ændringer stadfæstede af Indenrigsministeriet den 21. Marts 1930 (§ 2).
68. Fritz Rothenberg: anf. st., s. 136.
69. Bestemmelser vedrørende Styrelsen af Det mosaiske Troessamfund i Kjøbenhavn stadfæstede af Indenrigsministeriet den 3. Oktober 1936.

70. Jørgen Hæstrup: ... Til Landets Bedste. Hovedtræk af departementschefstyrets virke 1943-45, I. Kbh. 1966, s. 128. Desuden Marcus Melchior: Levet og oplevet, s. 168.
71. Jørgen Hæstrup: ... Til Landets bedste, s. 130. Desuden Vilh. la Cour (red.): Danmark under Besættelsen, III. Kbh. 1946, s. 360.
72. Leni Yahil: anf. arb., s. 157. Desuden Vilh. la Cour: anf. arb., s. 360.
73. Jørgen Hæstrup: ... Til Landets Bedste, s. 168.
74. Jørgen Hæstrup: Dengang i Danmark, s. 212.
75. Jørgen Hæstrup: Dengang i Danmark, s. 213.
76. Max Friediger: Theresienstadt, Kbh. 1946.
77. Fritz Rothenberg: Forfatning og forvaltning, anf. st. s. 151.
78. Fritz Rothenberg: Forfatning og forvaltning, anf. st. s. 140.
79. Se ovenfor note 14.
80. Arthur Henriques: Samling af Forordninger, Reskripter, Love, ministerielle Skrivelser, Domme m.m. vedrørende Det mosaiske Troessamfund i Danmark, Kbh. 1909.

Økonomiske overvejelser vedrørende massearkivers opbevaring og anvendelse

Af Poul Thestrup

Væksten i den offentlige forvaltning i det 20. århundrede har specielt i præ-edb-alderen medført en enorm arkivalietilvækst ikke mindst af enstypesager også kaldet massearkivalier. I artiklen ansues bevarings- og kassationsproblemerne ud fra økonomiske synsvinkler. Opbevaring af arkivalier opfattes som en investering, der som andre investeringer bør give et passende afkast. Artiklen har været indgående debatteret på de nordiske arkivdage i Island 6.-9. august 1987, hvor forfatteren dog ikke kunne være til stede.

Dr. phil. Poul Thestrup er arkivar ved Landsarkivet for Fyn og forventer medio 1989 at være færdiguddannet som civiløkonom (HD).

1. Principielle overvejelser

1.1. Informations-skabelse og primær informations-anvendelse

Informationsskabelse (eller informationsregistrering) foregår ved, at information registreres på et sådant medium og i en sådan form, at det er muligt at genfinde og genbruge informationen. Processen vil ofte foregå sideløbende med en proces, der kan betegnes: *primær informationsanvendelse*. Ved primær informationsanvendelse vil der i det følgende blive forstået den proces, at information anvendes til sit oprindelige formål. Dette formål er inden for det offentlige ofte bestemt af love eller administrative regler, og formålet med informationsanvendelsen er at sikre grupper eller enkeltpersoners konkrete behovstilfredsstillelse eller deres eller det offentliges rettigheder. Når der er tale om behovstilfredsstillelse efter givne regler, er det ikke relevant at operere med en i penge udtrykt nytteværdi. Ydelsen eller ydelserne svarer pr. definition netop til det, der retsmæssigt er krav på, og det er derfor, når reglerne er fastsat, uden betydning for den enkelte informationstransaktion, om der er noget rimeligt forhold mellem »cost« og »benefit«. Som et eksempel på en sådan primær informationsanvendelse kan eksempelvis nævnes borgernes mulighed for at få oplyst, hvem der ejer et bestemt stykke jord, og hvilke byrder, der hviler på dette stykke jord, f.eks. i form af tinglyst pant eller gældende servitut. Det er i Danmark tinglysningskontorernes (og i et vist omfang landsarkivernes) pligt at give denne form for oplysninger, og det er ud

fra de givne regler irrelevant, om spørgerens nytte af oplysningen er større eller mindre end omkostningen for det offentlige ved at fremskaffe den ønskede oplysning.

Der kan dog også være tale om primær informationsanvendelse til formål, hvor en sammenligning af nytteværdi og omkostning er relevant, nemlig i de tilfælde, hvor ingen borger efter gældende regler har krav på, at informationen tilvejebringes. Et eksempel herpå er fremdragnin af ældre regnskabsoplysninger i forbindelse med, at det offentlige rejser større skattesager. Efter gældende vejledende danske regler bør selvangivelser bevares 10 år for personer, der ikke driver firma, mens selvangivelser for selskaber eller personer, der driver firma, bør bevares i 20 år. En kommune besluttede her at kassere alle selvangivelser efter 10 år, idet man havde den opfattelse, at de merindtægter, som det offentlige kunne opnå fra firmaer i skattesager ved at kunne dokumentere firmaernes selvangivelsesoplysninger mere end 10 år tilbage, ikke stod i noget rimeligt forhold til udgiften ved udtagelse af disse selvangivelser og opbevaring af dem i yderligere 10 år på det tidspunkt, hvor det øvrige materiale kasseredes. Da der her ikke var tale om at beskære borgernes rettigheder, men kun om at beskære det offentliges muligheder for at inddrive skat, er det klart, at denne disposition kunne foretages ud fra rent økonomiske overvejelser.

Et andet eksempel på, at nytteværdi ved anvendelse og omkostninger ved fremskaffelse af information er sammenlignelige ved primær informationsanvendelse, er i firmaer (private eller offentlige), der sælger et produkt, og hvor den primære informationsanvendelse indgår som et integreret led i firmaets dækningsbidragsfremskaffelse.¹ Her vil det være, i hvert fald principielt, muligt at sammenligne omkostningen ved informationsfremskaffelsen med indtægten hidrørende herfra. Dette vil være muligt, hvad enten informationen sælges direkte til en eller anden pris, som f.eks. Toldvæsenets eller Danmarks Statistiks salg af registeroplysninger, eller hvis informationsanvendelsen indgår i et eller andet produkt, der sælges (f.eks. Postvæsenets salg af transport af adresseløse forsendelser til bestemte typer husstande). Hvis informationsanvendelsen udelukkende, eller næsten udelukkende, medfører stykomkostninger,² er det relativt nemt at beregne de totale omkostninger ved at fremskaffe den information, der udgør eller indgår i salgsproduktet. Hvis det derimod helt, eller delvist, drejer sig om kapacitetsomkostninger,³ kan det være vanskeligt direkte at værdisætte den del af omkostningen, som det enkelte produkt bør belastes med, og følgelig kan det være vanskeligt at beregne den ved informationsanvendelsen fremkomne positive eller negative fortjeneste.

I de tilfælde hvor den primære informationsanvendelse er en ydelse eller en del af en ydelse, som en borger eller en gruppe af borgere efter vedtagne regler

har krav på, har det som nævnt ingen mening at forsøge at måle nytteværdien af ydelsen for at sammenligne den med omkostningen ved informationstilvejebringelsen. Noget andet er, at en sådan sammenligning ville være rimelig, inden regler om borgernes retsmæssige adgang til information blev fastsat.

Når reglerne er fastsat, kan den optimale proces derfor udelukkende findes ved omkostningsminimering. Det vil sige, at man må søge frem til den situation, hvor de samlede omkostninger (udgifter) til informationskabelse, informationsopbevaring og primær informationsanvendelse minimeres. F.eks. vil man skulle overveje, om oplysningerne ved datafangsten umiddelbart skal anbringes på et maskinlæsbart medium eller i et papirkartotek. Man skal overveje, om pladsbesparelse og lettere adgang til informationerne ved mikrofilmning kan dække omkostningerne hertil, og i givet fald på hvilket trin i informationshåndteringsprocessen, dette optimalt bør foregå. Skal papirarkivalierne filmes umiddelbart, når de skabes i institutionen eller modtages her, eller skal de filmes efter forløbet af en vis periode. Ved sådanne overvejelser skal man naturligvis anvende de sædvanlige metoder til vurderinger af investeringers rentabilitet, dvs. man må enten gå ud fra en given rente og beregne investeringens nutidsværdi, gennemsnitlige årlige afkast eller pay-back periode, eller man kan, ud fra de øvrige tilgængelige oplysninger vedrørende investeringsprojektets ind- og udbetalinger, beregne projektets interne forrentning (IRR). Man kan her enten vælge at regne i løbende priser og tage hensyn til både inflation og nominal rente, eller man kan vælge at regne med realrente og fast prisniveau. Det sidste giver de simpleste beregninger, og metoden er principielt ikke dårligere. I alle tilfælde må man forsøge at opstille det rimeligst mulige skøn over investeringens cash-flow. Når det drejer sig om rene omkostningsminimeringsberegninger, vil det, der indgår i projektets cash-flow, normalt være en eller flere udbetalinger (f.eks. til mikrofilmningsomkostninger), der ved hjælp af den valgte rentefod skal sammenlignes med værdien af en regelmæssigt tilbagevendende (f.eks. årlig) besparelse. Denne besparelse behøver dog ikke at være konstant, heller ikke i faste priser, men vil typisk være aftagende over tid, efterhånden som benyttelsesfrekvensen falder.⁴ Hvis man ikke er fortrolig med den form for beregninger, der anvendes i investeringsanalyser, kan sådanne umiddelbart virke besværlige. Dette bør man dog ikke lade sig afskrække af. Investeringsanalyser med et stort antal ind- og udbetalinger kan i dag foretages på simple cash-flow-lommeregner til under 1.000 DKK.⁵ Det er imidlertid væsentligt at slå fast, at enhver rationel overvejelse om, hvordan omkostningerne i en informationshåndteringsproces kan minimeres, forudsætter, at der i beregningerne indgår en diskonteringsfaktor (rente), når alle ind- og udbetalinger ikke foregår samtidigt, hvad de jo i praksis ikke vil gøre i nogen form for rationaliseringsprojekter. Den argumen-

tation, som man ofte træffer på indenfor det offentlige, at en udgift »hellere må afholdes i år, da det næste år nok er dyrere«, kan godt være politisk gangbar, men er samfundsøkonomisk set noget vrøvl. En omkostning bør ikke afholdes før den er nødvendig, med mindre den i år kan afholdes for mindre, end den kan afholdes for næste år minus forrentning efter markedsrenten. F.eks. vil opførelse af et arkivmagasinafsnit et år før det er nødvendigt til en udgift på DKK 500 pr. hyldemeter i år mod DKK 520 næste år kun være rentabel, hvis den nominelle markedsrente er under 4%. Hvis markedsrenten i stedet er 12%, har man ved denne disposition ikke sparet (tjent) DKK 20, men tabt 40 DKK (8% af 500).

1.2 Sekundær informationsanvendelse

Sekundær informationsanvendelse vil ofte ligge efter primær informationsanvendelse i tid, men forskellen mellem de to begreber ligger ikke heri. Sekundær informationsanvendelse er anvendelse af den oplagrede information til andet formål end det, til hvilket informationen primært er blevet skabt. Når oplysninger f.eks. lagres om, hvem der ejer bestemte stykker jord, er det stadig primær informationsanvendelse, hvis sådanne oplysninger fremdrages 300 år efter, at informationen er blevet lagret (skabt), til brug i en retssag om ejendomsretten til jorden. Det er derimod sekundær informationsanvendelse, hvis nogen bruger de samme oplysninger til en undersøgelse af, hvordan ejendomsstrukturen har udviklet sig igennem en periode. Tilsvarende vil udnyttelse af oplysninger i en patientjournal til senere behandling af samme patient være primær informationsanvendelse, mens udnyttelse af oplysningerne i samme journal til et forskningsprojekt om en eller anden sygdomstype vil være sekundær informationsanvendelse, hvad enten den tidsmæssigt ligger før eller efter genanvendelsen af journaloplysningerne ved konkret patientbehandling. Ved sekundæranvendelse vil der altså pr. definition være tale om anvendelse til andet end til det primærformål, til hvilket informationen er skabt. Dette betyder dog ikke, at der ikke allerede ved informationsregistreringen kan være foretaget overvejelser om mulighederne for sekundær informationsanvendelse. F.eks. er det allerede ved patientjournalers skabelse klart, at disse også kan bruges ved forskning i den eller de sygdomme, som patienten lider af. Ved sekundær informationsanvendelse vil der dog ikke på samme måde som ved primæranvendelsen kunne være tale om, at nogen efter love eller andre regler umiddelbart har ret til at kunne sekundærudnytte informationen. Det vil derfor altid være relevant at foretage en cost-benefit-analyse ved informationsopbevaring til sekundæranvendelse. Står de omkostninger,

der påløber til arkivering, opbevaring og genfindning af oplysningerne i et rimeligt forhold til nytteværdien af informationen ved sekundæranvendelsen. Hvis vi med udtryk lånt fra sociologien betegner retsmæssig adgang til information som en *myndighedsproces*, er al anden adgang principielt (eller bør i hvert fald rationelt set være) en *markedsproces*, dvs. en proces, hvor et produkt afsættes til en eller anden (rentabel eller urentabel) pris. Mens primær informationsanvendelse enten kan være en myndighedsproces eller en markedsproces, er sekundær informationsanvendelse således altid en markedsproces.

Adgangen til oplysninger ved sekundær informationsanvendelse vil derfor principielt kunne prissættes. Noget andet er, at der kan være lang tids praksis for, at adgangen til at benytte sådanne oplysninger er gratis. Eksempelvis har adgangen til sekundærudnyttelse af civilregistreringsoplysningerne i kirkebøgerne i Danmark hidtil været gratis, hvis man selv henvendte sig på landsarkivernes læsesale. I modsætning hertil har man i Danmark opkrævet et gebyr, når folk formentligt til brug for at få opstillet et horoskop ønskede deres nøjagtige fødselstidspunkt oplyst fra de i øvrigt utilgængelige jordemoderprotokoller. Her har man altså direkte valgt at prissætte den sekundære informationsanvendelse, og man ser således umiddelbart, at der er tale om en markedsproces.

Selv om der opkræves et gebyr for visse produkter, og produkterne rent faktisk afsættes til denne pris, er dette dog ikke ensbetydende med, at der er nogen form for rationalitet i vedkommende produktion. Vi kan her starte med at slå fast, at arkiverne hører til den gruppe af organer, som man i amerikansk terminologi betegner »nonprofit organizations«. ⁶ Sådanne organisationers produkter afsættes ikke nødvendigvis til priser, der dækker de totale omkostninger ved produktion og markedsføring af produkterne. Selv om produkterne afsættes til en pris, der dækker samtlige omkostninger, er det dog heller ikke hermed sikkert, at produkterne afsættes til den pris, der økonomisk set er optimal for organisationen, dvs. til den pris, der giver størst muligt dækningsbidrag. Med udgangspunkt i de totale produktionsomkostninger kunne vi sige, at et produkt er subventioneret, hvis det sælges under produktionsomkostningerne, og ikke er subventioneret, hvis det sælges over produktionsomkostningerne og dermed giver overskud for organisationen. Det har imidlertid ikke megen mening netop at opfatte produktionsomkostningerne som et produkts værdi, selv om det er det, man gør for den offentlige sektor ved nationalproduktberegningerne. En sådan værdifastsættelse ville nemlig medføre den absurditet, at en mere rationel (og billigere) produktionsform gjorde produktet mindre værdifuldt for forbrugerne. At en mere rationel produktion ofte vil medføre, at produktet sælges til en billigere pris, er en anden sag. Et produkts »værdi« ved produktion i en nonprofit organisation, bør derfor ikke

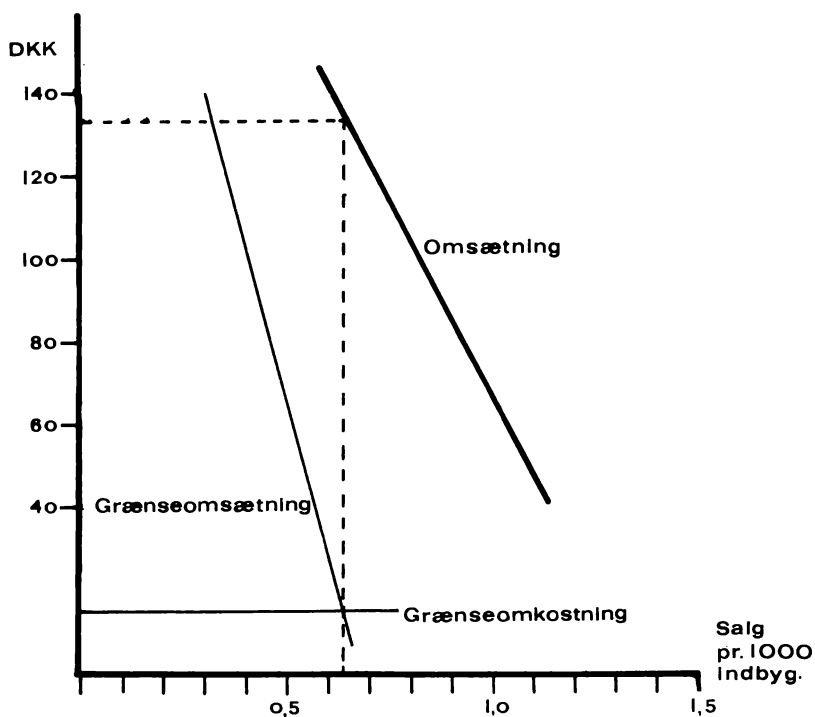
fastsættes ud fra produktionsomkostningerne, men estimeres som den pris, produktet ville blive udbudt til fra en kommerciel virksomhed, der havde komplet kendskab til markedets og afsætningsforholdenes struktur, dvs. den pris, ved hvilken firmaet får størst dækningsbidrag. Dette sker som bekendt i den situation, hvor firmaets grænseomsætning er lig dens grænseomkostning.⁷ En sådan optimering kræver ikke blot kendskab til virksomhedens omkostningsstruktur, men også til produktets priselasticitet.⁸ Når man har skøn herfor, vil man kunne beregne det optimale dækningsbidrag og dermed hvilke kapacitetsomkostninger, der vil kunne dækkes hermed. Om en nonprofit organisation som de offentlige arkiver så ønsker at udbyde produktet til denne pris, eller vil subventionere produktet ved at udbyde det til en lavere pris (evt. gratis), er et fordelingspolitisk spørgsmål, som er produktets værdi uvedkommende. Når man definerer produktets værdi som den pris, hvor grænseomsætning vil være lig grænseomkostning, er det klart, at det ikke vil være rationel økonomi, set fra producenten, at udbyde produktet til en pris over værdien, da dette ville betyde en formindskelse af dækningsbidraget. En nonprofit organisation vil dog kunne udbyde produktet til mindre end denne pris, hvis man af politiske grunde ønsker at subventionere produktet, eller til over denne pris, hvis man af politiske grunde ønsker at begrænse forbruget af produktet.

Hvad der menes med denne teoretiske tågesnak om produktværdi i nonprofit organisationer, kan demonstreres med et praktisk eksempel, der på den ene side ikke skal tages for andet end et regneeksempel, men hvor tallene på den anden side alligevel bygger på de faktisk observerede forhold. Som nævnt opkræver de danske landsarkiver en afgift for attester, der angiver en persons nøjagtige fødselstidspunkt, de såkaldte jordemoderattester. I praksis udføres arbejdet af koncessionerede »arkivundersøgere«, der uden at betale forpagtningsafgift indkasserer dækningsbidraget herved. I og med, at der ikke betales forpagtningsafgift, og der derfor ikke er faste omkostninger for disse, er dækningsbidraget for dem lig nettofortjenesten. Da vi her kun er interesseret i at bestemme produktets værdi er, hvem der udfører arbejdet, og hvor dækningsbidraget ender, dog uden betydning i denne forbindelse.

Når man ser på salgets omfang ved forskellige priser, viser det sig, at salget er uhyre lidt prisfølsomt, eller udtrykt på anden måde, at priselasticiteten er yderst ringe. Skønnet ud fra det sjællandske landsarkivs salg i de sidste to år er sammenhængen mellem pris og afsætning som skitseret på figur 1. Ud fra denne afsætningsfunktion kan grænseomsætningsfunktionen umiddelbart beregnes. Det optimale salgsvolumen kan nu bestemmes ud fra skæringspunktet mellem grænseomkostningerne (her identisk med de variable stykomkostninger) og grænseomsætningsfunktionen, idet det groft sagt kun vil være renta-

belt at udvide salgsvolumen ved at sænke prisen, så længe den yderligere solgte enhed kan produceres til en pris, der er lavere end den omsætningsforøgelse, der derved skabes. Dette produktionsvolumen svarer til en pris på DKK 133 pr. jordemoderattest (incl. opledningsgebyr) i stedet for DKK 80, som er prisen på Landsarkivet i København.⁹ Værdien af en jordemoderattest er således kr. 133. Mens dækningsbidraget ved produktionen af jordemoderattester ved de faktiske priser i 1986 for samtlige danske landsarkiver kan estimeres at have været ca. DKK 325.000, ville dækningsbidraget ved den optimale pris (og det deraf følgende mindre salgsvolumen) have været ca. DKK 545.000.

Figur 1
Bestemmelse af optimalpris ved salg af »jordemoder-attester«

Hvis vi antager, at omfanget af jordemoderprotokollerne på de danske landsarkiver ikke overstiger 800 hylde meter, er den årlige omkostning til opbevaring heraf 33.600 kr.¹⁰ Man bør dog også tage hensyn til den udgift, der har været ved materialets modtagelse og indordning. Sætter vi den til DKK 2.000

pr. hyldemeter med det nuværende prisniveau, vil dette beløb forrentet med 10% p.a. og afskrevet over 33 år svare til en yderligere årlig kapacitetsudgift på DKK 209 pr. hyldemeter eller totalt DKK 167.200. Med samlede kapacitetsomkostninger på godt 200.000 er opbevaringen af disse arkivalier altså en yderst rentabel investering såvel ved den optimale salgspris (og det optimale dækningsbidrag) som ved den nuværende salgspris på jordemoderattesterne, og så er der overhovedet ikke taget hensyn til »salget« (nytteværdien) ved materialets brug til forskning.

Principielt er det således en helt anden type beregning, der bør udføres, inden det kan afgøres, i hvilket omfang en type information bør opbevares til brug for sekundær informationsanvendelse, end de beregninger, der må danne grundlag for valg af metoder og procedurer ved informationsskabelse og primær informationsanvendelse, i det omfang der her var tale om en myndighedsproces. Mens der ved primær informationsanvendelse som myndighedsproces kun var tale om, at de samlede omkostninger skulle minimeres, bliver der ved sekundær informationsanvendelse tale om en trinvis proces. Først må der udarbejdes skøn over de fremtidige afsætningsmuligheder ved alternative priser i de enkelte perioder. Derefter må det ud fra de skønnede (variable) grænseomkostninger på afsætningstidspunkterne beregnes, hvad der vil være den optimale salgspris, og hvad det optimale dækningsbidrag ved denne pris vil være. Dette må så ses i sammenhæng med den oprindelige investering til modtagelse og eventuel ordning samt de løbende kapacitetsomkostninger til opbevaring og håndtering. Herefter kan man så enten ud fra en given kalkulationsrentefod afgøre om opbevaringsprojektet er rentabelt, eller man kan ud fra investeringens størrelse, de løbende kapacitetsomkostninger og dækningsbidragsskønnene beregne opbevaringsprojektets interne forrentning.

Det kan forekomme meget uvant at tale om prisfastsættelse for eller værdi af information, der stilles til rådighed for forskning. Det må imidlertid være klart, at information aldrig kan være gratis at fremskaffe, selv om den for tiden stilles gratis til rådighed. Desuden er det et spørgsmål om gratisprincippet ikke medfører en betydelig mulighed for uøkonomisk ressourceanvendelse. Som eksempel kan tages et større lægevidenskabeligt forskningsprojekt med anvendelse af videnskabeligt personale, ikke-videnskabeligt personale, edb-kapacitet og sekundær informationsanvendelse af materiale fra patientjournaler. Hvis der skal betales løn til det ansatte personale og betales for den anvendte edb-kapacitet, mens sekundæranvendelsen af patientjournalerne er gratis, selv om der konkret vil være udgifter til fremtagelse af materialet, ligesom der har været opbevaringsudgifter frem til dette tidspunkt, vil der være en tendens til overanvendelse af den form for ressourcer, som projektet ikke skal betale for, nemlig den sekundære informationsanvendelse af materialet i patientjourna-

lerne. Man kan f.eks. tænke sig, at man i projektet vil vælge at benytte en stor mængde journaloplysninger i stedet for at foretage få og simple forsøg, da forsøgene vil koste penge, mens journaloplysningerne vil blive stillet gratis til rådighed. Hvis opbevaringen og fremfindingen af journaloplysningerne i virkeligheden har kostet langt mere, end forsøgene ville koste, har vi et paradoksproblem forårsaget af en uhensigtsmæssig anvendelse af gratisprincippet.

Selv om man af principielle grunde måtte ønske, at informationen ved enhver form for sekundær informationsanvendelse skal stilles gratis til rådighed for forskning eller tilfredsstillelse af almindelig menneskelig nysgerrighed, vil man dog kunne beregne en form for dækningsbidrag alligevel. Man kunne f.eks. sige, at værdien af den information, der stilles til rådighed for sekundær informationsanvendelse, står i et eller andet forhold til den lønsum, der er eller påregnes at blive indsat fra benytterens side. Eksempelvis kunne man vedtage at regne med, at salgsværdien af informationen var lig den til forskningsprojektet anvendte lønsum.

1.3. Totaloptimering for primær og sekundær informationsanvendelse

Når information registreres og lagres, er det først og fremmest (og som regel udelukkende) med henblik på den primære informationsanvendelse. I mange tilfælde kan man dog allerede på dette tidspunkt forudse, at der også vil kunne forekomme sekundær informationsanvendelse. Vi kan her igen tage patientjournalerne som eksempel. De skabes som et led i behandlingen og som grundlag for senere behandling af konkrete patienter, men det kan som nævnt forudses, at de også kan anvendes i senere forskningsprojekter vedrørende den eller de sygdomme, som patienten lider af. Det bør derfor være principielt muligt at foretage en total økonomisk optimering omfattende såvel informations-skabelse som primær og sekundær informationsanvendelse.

Et eksempel kunne her være overvejelser om rentabiliteten af mediekonvertering f.eks. mikrofilmning. Man kunne forestille sig, at ekspeditionsomkostningerne ved primær informationsanvendelse fra et materiale kunne falde, hvis materialet mikrofilmmedes, så det lettere kunne være ved hånden og eventuelt være tilgængeligt flere steder. En sådan rationaliseringsgevinst, specielt ved kombineret af mikrofilmning med edb-søgesystemer, er yderst sandsynlig, men det er ikke sikkert, at rationaliseringsgevinsten vil være stor nok til at dække omkostningerne til mikrofilmning og indeksering. På tilsvarende måde viser det sig som regel, at mikrofilmning, udelukkende med

henblik på omfangsreduktion for at spare opbevaringsomkostninger, i forbindelse med et materiales overgang til fortrinsvis at skulle danne basis for sekundær informationsanvendelse ikke er rentabel, selv om kravet til forrentning i projekter sættes meget lavt. I bedste fald er pay-back-tiden (selv med lav rente) uacceptabel lang.

I en sådan situation burde det allerede ved informationsskabelsen eller kort derefter overvejes, om mikrofilmning ville være rentabel, hvis man forlader den partielle analyseform for de to former for informationsanvendelse og går over til en totalanalyse, der ser på den samlede rationaliseringsgevinst for de to stadier i informationsmassens liv. Dette modvirkes naturligvis af, at omkostningerne ved primær informationsanvendelse og omkostningerne ved sekundær informationsanvendelse traditionelt er placeret hos to forskellige offentlige organer. Dette kan let føre til suboptimering i stedet for totaloptimering, men en totaloptimering burde ikke være uopnåelig, da der i begge tilfælde er tale om anvendelse af offentlige ressourcer.

1.4. Omkostningstyper ved informationshåndtering

Det, der gør det vanskeligt at totaloptimere et informationshåndteringsprojekt, er selvfølgelig først og fremmest, at det er meget vanskeligt at værdisætte nytteværdien af den sekundære informationsudnyttelse i en principielt uendelig fremtid. Der er dog også visse vanskeligheder ved at skønne over omkostningsforløbet igennem et informationshåndteringsprojekts levetid. Principielt kan omkostningerne fordeles på de nedenstående udgiftstyper. Der er her gået ud fra en situation, hvor primæranvendelsen er et myndighedsprodukt, altså noget nogen har ret til. I og med at en sådan retstilstand er etableret, er udgiften til billigste form for dataregistrering en nødvendighed, og der kan i praksis ses bort fra den, på samme måde som der i praksis kan ses bort fra nytteværdien af den primære dataanvendelse. Man kunne også sige, at nutidsværdien af disse to talstørrelser principielt er den samme. Det er i opstillingen valgt at opfatte eventuelle rationaliseringsgevinster for den primære informationsanvendelse af datakonvertering (f.eks. mikrofilmning) eller andre potentielle rationaliseringstiltag som en negativ omkostning. På denne måde kommer man frem til udelukkende at skulle sammenligne en række omkostninger på forskellige tidspunkter med nytteværdien ved sekundær informationsanvendelse.

Omkostningstyper ved sekundær informationsanvendelse:

Eventuelle datakonverteringsomkostninger

Minus rationaliseringsgevinst heraf for primær informationsanvendelse

Minus rationaliseringsgevinst heraf for sekundær informationsanvendelse

Minus opbevaringsomkostningsbesparelse

Eventuelle andre rationaliseringstiltag

Minus rationaliseringsgevinst heraf for primær informationsanvendelse

Kassationsomkostninger

Minus opbevaringsomkostningsbesparelse

Plus sekundærudnyttelsesværdi formindsket herved

Omkostninger ved overførelse fra arkivskaber til arkivinstitution

Opbevaringsomkostninger

Fremtagelsesomkostninger

Påpladssætningsomkostninger

For et konkret informationshåndteringsprojekt kan man så forsøge at skønne over størrelsen af disse omkostningsposter. Mens en eventuel mediekonverteringsomkostning formentlig kun vil forekomme én gang (evt. få gange), vil opbevaringsudgifterne være en stadig årligt tilbagevendende omkostning. Vurderingen af projektet kan nu enten ske ved, at samtlige positive og negative omkostninger ved hjælp af en diskonteringsfaktor (realrente) omregnes til nutidsværdi og summeres, hvorefter de kan sammenlignes med den formodede nutidsværdi af den fremtidige sekundære dataanvendelse, eller, hvad der nok er mere overskueligt, ved at samtlige omkostninger på principielt samme måde omregnes til en annuitet, som kan sammenlignes med den skønnede årlige nytteværdi af den sekundære informationsanvendelse.

For at få et begreb om størrelsesordenen af de i denne omkostningsopstilling indgående talstørrelser følger her en summarisk fordeling af de samlede omkostninger indenfor det danske statslige arkivvæsen (Rigsarkivet og landsarkiverne). Der bliver dog også nødvendigvis i praksis tale om en forsimplet opstilling i forhold til den ovenstående. Der ses således bort fra mediekonverteringsomkostninger og omkostningsformindskelser forårsaget heraf, ligesom der ses bort fra kassationsomkostninger i det omfang, disse ikke belaster institutionens budget, hvilket er hovedreglen. Ligeledes medregnes omkostningerne ved overførelse af informationsmaterialet fra arkivskaber til arkivinstitution kun i det omfang, udgiften hertil afholdes af arkivinstitutionen. Herefter kan man opdele omkostningerne på to poster, hvoraf den ene er *opbevaringsomkostningerne*, mens den anden er *informationshåndteringsomkostningerne* indenfor arkivinstitutionen. Disse informationshåndteringsom-

kostninger forårsages altså af følgende: 1. Kassationsomkostninger i det beskudne omfang disse afholdes af arkivinstituttionen. 2. Omkostninger ved overførelse af informationen fra arkivskaber til arkivinstituttion, i det omfang disse afholdes af arkivinstituttionen (herunder medregnet arkivordningsomkostninger). 3. Omkostninger ved ekspedition af information til sekundæranvendelse. 4. Omkostninger ved ekspedition af information til primær informationsanvendelse (kun i begrænset omfang). I det følgende vil i stedet for de absolutte informationshåndteringsomkostninger fortrinsvis blive anvendt begrebet *informationshåndteringsomkostningsfaktoren* for kortheds skyld kaldet informationshåndteringsfaktoren, beregnet som gennemsnitlige årlige informationshåndteringsomkostninger divideret med gennemsnitlige årlige opbevaringsomkostninger.

Selv om man på denne måde nøjes med at fordele omkostningerne på to typer, er der alligevel ikke tale om tal, som umiddelbart fremgår af nogen form for regnskaber eller budgetter. Arkivinstituttionens samlede bevillinger (= samlede omkostninger) fremkommer på to principielt forskellige måder. Med mellemrum bevilges udgifterne til en ny bygning f.eks. et nyt landsarkiv. I den mellemliggende periode regnskabsføres kun denne bygnings driftsomkostninger, men ikke nogen form for forrentning af den i anlægget investerede kapital eller afskrivning heraf. For at få et udtryk for, hvilket forbrug der egentlig ligger i den løbende udnyttelse af de på forskellige tidspunkter bevilgede bygninger, kan man gå to veje. En mulighed er at skønne over, hvad arkivernes ejendomme ville kunne indbringe i leje, hvis man udlejede dem, dvs. gik ind i en såkaldt offeromkostningsberegning (opportunity-costs). Dette er vanskeligt på grund af bygningernes specielle indretning. En anden, og rimeligere, mulighed er at gå ud fra, at de årlige bygningsomkostninger for de arkivmagasiner, som arkivinstituttionen ejer, pr. hyldemeter er den samme som for de magasiner, som arkivinstituttionen lejer. Incl. afskrivning af reolerne over 33 år og ved 10% forrentning af den i reolerne investerede kapital er omkostningen ved Rigsarkivets store magasin med 135 hyldekilometer DKK 42 pr. hyldemeter pr. år. Til sammenligning kan anføres, at Landsarkivet for Fyns lille lejede magasin (5 hyldekm.) beregnet på samme måde koster DKK 40 pr. hyldemeter pr. år. Ved hjælp af disse tal, og de normale regnskaber, kan man beregne de samlede årlige omkostninger i den arkivinstituttion, der udgøres af det danske rigsarkiv og de danske landsarkiver, og her viser det sig, at informationshåndteringsfaktoren er nøjagtig 3. Informationshåndteringen koster altså tre gange så meget som informationsopbevaringen.

I og med at dette tal omfatter den samlede aktivitet indenfor det danske rigsarkiv og de danske landarkiver, er det klart, at det dækker over betydelige forskelle. For nogle arkivalietyper er der meget store omkostninger i forbin-

delse med modtagelsen, men det har naturligvis også betydning, at arkivalier-nes benyttelsesfrekvens er så forskellig. Der er langt større håndteringsomkostninger for en hyldemeter kirkebøger, der benyttes hver dag på læsesal, end for en hyldemeter regnskabsmateriale, der meget sjældent eller aldrig benyttes på læsesal. Tallet siger imidlertid noget om, at den ofte sete argumentation, at der bør kasseres, fordi opbevaringsomkostningerne ellers vil blive uacceptabelt store, er en sandhed med modifikationer. De økonomiske problemer skyldes i mindre grad opbevaringsomkostningerne end de i forbindelse med modtagelse, ordning og fremekspedition til læsesal fremkomne omkostninger. Det må dog samtidigt være klart, at en del af disse omkostninger ikke bare er nødvendige, men også ønskelige. Der er ikke meget ved at opbevare arkivalier, for hvilke der aldrig kommer ekspeditionsomkostninger, for i så fald bliver arkivalierne jo aldrig brugt. Samtidig siger tallet også noget om, at eventuelle besparelser ved mediekonvertering (f.eks. mikrofilmning) kun er af væsentlig betydning, hvis håndteringsfaktoren samtidig ændrer sig, altså hvis ekspedition i materialet herefter forårsager mindre omkostninger.

Der er også muligheder for at beregne skøn over størrelsen af informationshåndteringsomkostningsfaktoren specielt for massearkivalier. I det svenske forslag om bevaring af 10% af socialforvaltningernes personakter er der foretaget beregninger af de økonomiske konsekvenser heraf. Efter det svenske forslag skal socialakterne i princippet overføres til landsarkiverne 5 år efter, der sidste gang er foretaget en antegning i en sag for de 10% s vedkommende, der skal bevares, mens resten skal kasseres på dette tidspunkt. Udgifterne til modtagelse af materialet og fremtagelse af det til forskningsbrug skønnes at blive SEK 1 mio. pr. år. Sammenlignes dette med den årlige omkostning til de 2 hyldekm., der skal dække 10 års accession, når man frem til, at der i projektet er regnet med en informationshåndteringsomkostningsfaktor på 5, altså væsentligt mere end gennemsnittet for den samlede arkivbestand i det danske rigsarkiv med landsarkiver. Dette bygger endda på de svenske tal for udgiften på hyldemeter, der var mere end dobbelt så høje som de danske.¹¹ Hvis man brugte en bygning af ringere kvalitet, som i det danske eksempel, ville informationshåndteringsomkostningsfaktoren være omkring 10. Vi må altså her foreløbigt konkludere, at det ved bevaring af massearkiver, på helt samme måde som ved bevaring af arkivalier i almindelighed, ikke først og fremmest er arkivaliernes omfang og de deraf flydende omkostninger, der er problemet, men derimod håndteringsomkostningerne.

2. Konkrete problemstillinger

2.1. Bevaringen af danske patientjournaler

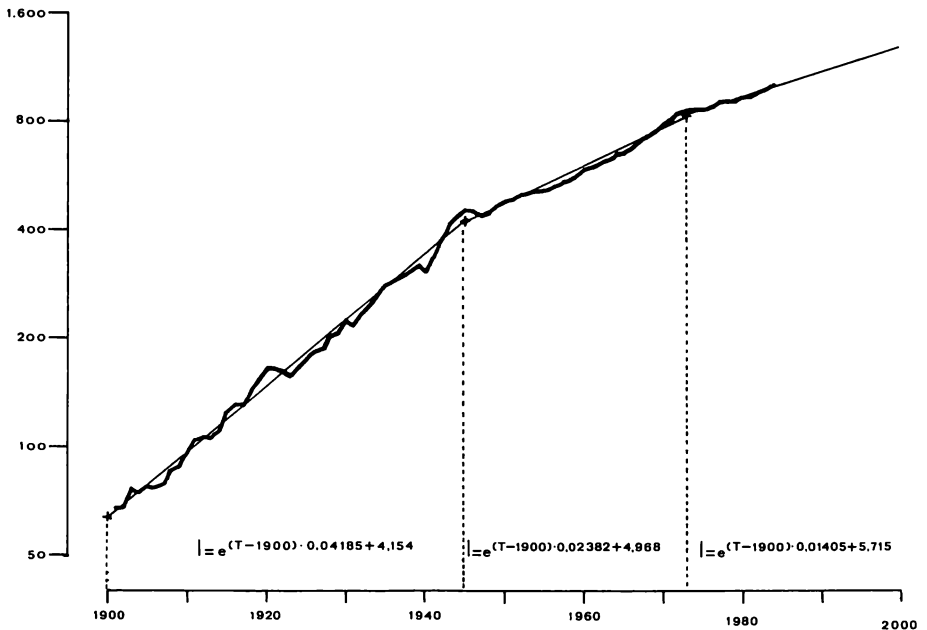
Det antages, at Danmarks sygehuse i dag opbevarer ca. 75 hyldekm. patientjournaler, hvoraf kun 0,5 km antages at stamme fra før 1920, 20 km fra perioden 1920-60 og resten fra perioden efter 1960. Dvs. at 73% af materialet menes at stamme fra perioden efter 1960.¹² I sammenligning med at man i Sverige regner med, at patientjournalerne der har et omfang på ca. 215 hyldekm.¹³ kan det danske tal på ca. 75 hyldekm. måske ikke synes afskrækkende, men det er alligevel klart, at en permanent bevaring af et materiale af dette omfang vil medføre alvorlige økonomiske konsekvenser.

Det første, der kan være grund til at gøre, er selvfølgelig at forsøge at undersøge, om det virkelig kan være rigtigt, at arkiverne har så stort et omfang, og at så stor en del af tilvæksten er sket efter 1960. Her er der flere muligheder for beregninger. Det ovenfor anførte skøn bygger hovedsageligt på en undersøgelse, som Amtsrådsforeningen har foretaget, men siden har Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg forsøgt at få relativt nøjagtige tal ind fra sygehusene i arkivets område. Det lykkedes ikke at få svar fra alle, men med anvendelse af et rimeligt omfang af skøn kan man estimere omfanget af patientjournaler fra dette landsarkivs område til ca. 26 hyldekm. Hvis man foretager en opregning til landsniveau ud fra, hvilken andel af totalmaterialet disse sygehuse udgjorde ved Amtsrådsforeningens undersøgelse, kommer man frem til et tal for hele Danmark på 95 hyldekm. Hvis man i stedet foretager opregningen til landsniveau ud fra antallet af indlæggelser på disse sygehuse i de sidste år i forhold til det totale antal indlæggelser i Danmark, kommer man frem til en samlet bestand af patientjournaler på ca. 65 hyldekm. Ud fra sådanne beregninger er der altså ingen grund til at antage, at skønnet på de 75 hyldekm. er fundamentalt forkert.

Disse beregninger siger imidlertid ikke noget om, i hvilken takt patientjournalmaterialet er vokset og vokser på nuværende tidspunkt, og på dette punkt har vi faktisk visse muligheder for at foretage beregninger ud fra rimeligt gode data. Udgangspunktet må være, at produktionen af patientjournaler er afhængig af to faktorer: antallet af indlæggelser og bureaukratiseringen af sygehusvæsenet med den deraf følgende vækst i papirmængden pr. indlæggelse. Antallet af indlæggelser pr. år er kendt og er for perioden siden århundredeskiftet gengivet på figur 2.

Figur 2

Antal sygehusindlæggelser i Danmark 1900-1985 (tusinder).

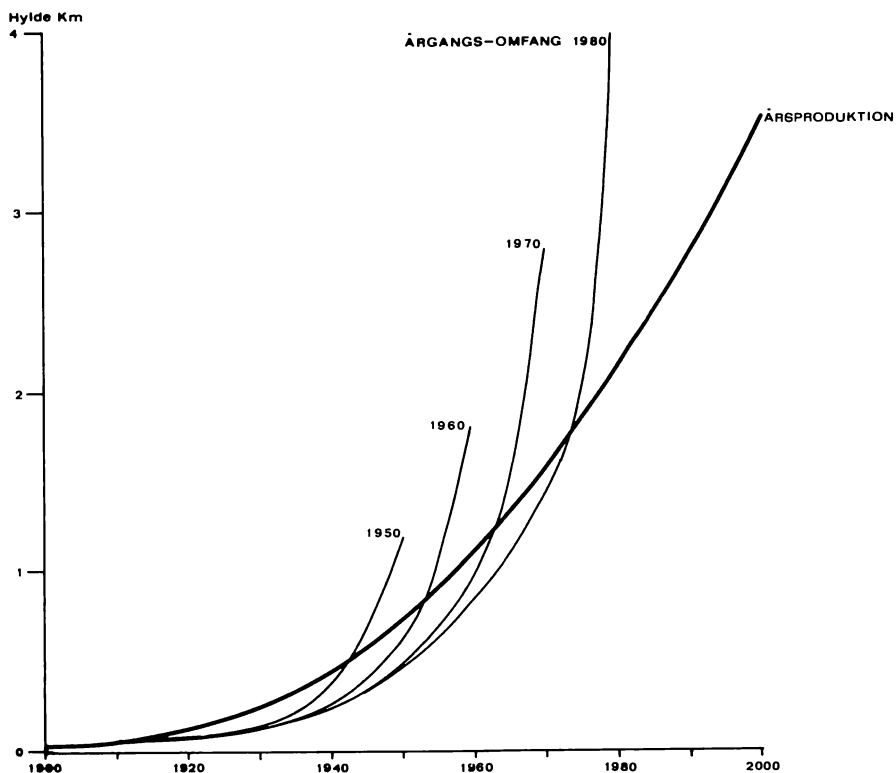

Som det fremgår heraf, er der tale om en eksponentiel vækst, men dog således, at vækstraten to gange er aftaget, nemlig ved 1945 og ved den nuværende økonomiske afmatnings indtræden i 1973.

Det er indlysende, at der på lang sigt ikke kan være tale om eksponentiel vækst med uændret vækstrate i et land med stagnerende befolkning. Noget sådant ville på et eller andet tidspunkt kræve, at hele befolkningen skulle indlægges mindst en gang om ugen. Ikke desto mindre tyder figurens tal ikke på, at antallet af indlæggelser vil stagnere indenfor overskuelig tid. Hertil er der da også mindst to gode grunde. Dels vil lægevidenskabens udvikling medføre, at flere og flere lidelser kan behandles på en eller anden måde, og dette vil (med mindre man af økonomiske grunde politisk griber voldsomt ind) medføre flere og flere sygehusindlæggelser. Dels vil befolkningens ændrede alderssammensætning (højere gennemsnitsalder) medføre et voksende behov for sygehusindlæggelser. Der er derfor ikke synderlig grund til at antage, at den vækstrate, som vi har oplevet siden 1973, vil aftage væsentligt inden år 2000.

Hvis man går ud fra, at patientjournaltilvæksten pr. indlæggelse er steget jævnt fra 0,3 mm i 1900 over 0,8 mm i 1920, 1,3 mm i 1940, 1,8 mm i 1960 til 2,3 mm i 1980 og vil være 2,8 mm i år 2000, hvilket ikke modsiges af det, der kan observeres i praksis, får man den udvikling i årsproduktionen af patientjournalmateriale, som vist på figur 3. Ved beregningen af tallene til denne figur er der for simpelhedens skyld ikke anvendt de faktiske indlæggelsestal, men de på figur 2 anførte eksponentialfunktioner i de tre perioder, som de er beregnet for. Dette er dog helt uden praktisk betydning for resultaterne, og kun gjort for at forsimple beregningerne. Ved anvendelse af resultaterne fra figur 3 kommer man frem til, at patientjournalmaterialet ved 1985 skulle have et omfang på 65 hyldekm. og at omfanget ved år 2000 vil være 107 hyldekm.

Figur 3
Skønnet årsproduktion af patientjournalmateriale i Danmark efter år 1900

På figur 3 er foruden udviklingen i den beregnede årsproduktion også vist fire andre kurver betegnet årgangsomfang 1950, 1960, 1970 og 1980. Den angiver, hvordan patientjournalproduktionen vil manifestere sig i journalårgange, når man går ud fra relativt rimelige forudsætninger om genindlæggelsesfrekvenser og at en patients »gamle« journal ved genindlæggelse flyttes frem i systemet og benyttes videre. Dette er naturligvis et helt almindeligt karakteristika for journalsystemer med fremlæggelse, men det er fremdraget her, fordi fremlæggelsessystemet medfører, at man let får et for voldsomt indtryk af stignings-takten i tilvæksten.

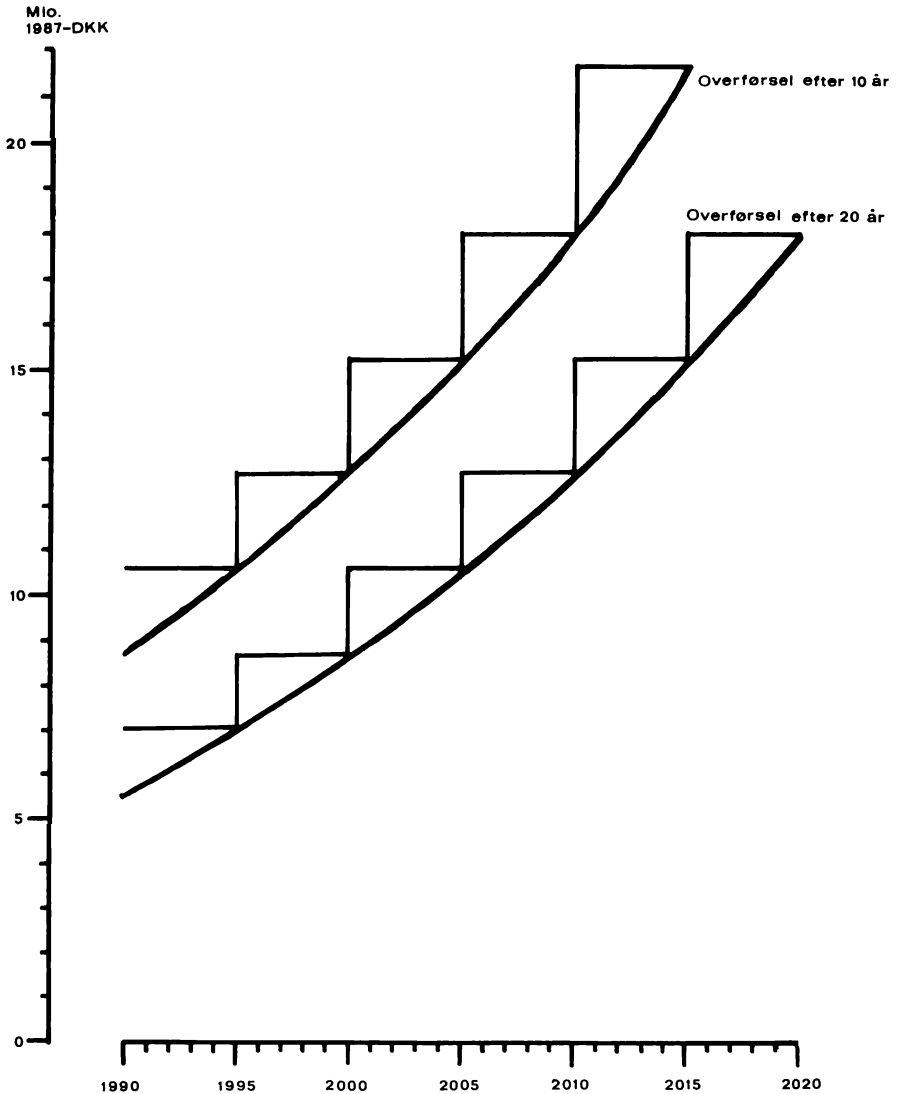
Regnet ud fra de til grund for figur 3 liggende tal, kommer man, når man går ud fra journalårgangenes omfang, frem til, at 77% af materialet fra perioden 1920-80 er skabt efter 1960, mens det regnet ud fra årsproduktionen kun er 61%. For perioden 1920-86 kommer man på grundlag af den skønnede årsproduktion frem til, at 70% er skabt efter 1960, hvilket altså kun er lidt mindre end udgangsskønnet på 73%. Vi må således antage, at det er realistisk, at der på nuværende tidspunkt findes mellem 65 og 95 hyldekm. patientjournaler, og at årsproduktionen nu er ca. 2,5 hyldekm. I betragtning af, at man for Sverige regner med en årlig tilvækst på 12 hyldekm.,¹⁴ er dette dog et beskedent tal, der ikke tyder på at det danske skøn er sat for højt.

Vi vil nu som udgangspunkt antage, at samtlige patientjournaler skal bevarer til brug for sekundæranvendelse og operationaliserer dette ved en antagelse om, at de så skal overføres til et forskningsarkiv enten 20 eller 10 år efter, at de er skabt ved patientbehandlingen. De økonomiske konsekvenser heraf er vist på figur 4. Ved beregningen er der gået ud fra den nuværende årspris pr. hyldekm på DKK 42 og en håndteringsfaktor på 3 svarende til en årlig omkostning pr. hyldekm på DKK 168. De to kurver med jævnt forløb på figuren angiver, hvad årsudgiften beregnet på denne måde ville være, hvis kapaciteten kunne udvides trinløst. Dette er imidlertid urealistisk. Hvis kapaciteten tilpasses hvert femte år, får man en udvikling svarende til de to trappekurver. Den årlige udgift i fem-året 1990-95 vil således være DKK 7,0 mio., hvis patientjournalerne skal modtages efter 20 år, og DKK 10,6 mio., hvis patientjournalerne allerede skal modtages efter 10 år. Denne udgift vil i femåret 2005-2010 være steget til DKK 12,7 mio. ved modtagelse efter 20 år eller DKK 18,0 mio., hvis patientjournalerne skal modtages efter 10 år. Samtlige disse tal er i 1987-kr.

En sådan udgift kan f.eks. sammenlignes med Det lægevidenskabelige Forskningsråds totalbevilling for 1987 på DKK 46 mio. Hvis materialet skal modtages efter 10 år, vil udgiften i perioden 1990-95 altså svare til 23% af rådets bevilling og i perioden 2005-10 til 39% heraf, hvis såvel opbevaringsudgifterne som bevillingen følger den almindelige prisudvikling. Hvis Det læge-

Figur 4

Beregnete årsomkostninger til opbevaring og håndtering af danske patient-journaler i sekundæranvendelsesarkiv ved overførsel hertil efter henholdsvis 20 og 10 år

videnskabelige Forskningsråds dispositionsbeløb derimod får en realvækst på 2,5% (altså udover prisstigningerne), mens opbevarings- og håndteringsomkostningerne kun stiger i samme takt som den almindelige prisudvikling, vil omkostningerne hertil på de to tidspunkter svare til henholdsvis 22 og 23% af rådets dispositionsbeløb. Man skal her gøre sig klart, at det alene er tilrådgivelsesstillelsen af arkivalierne, der koster disse beløb. Hertil kommer så selve forskningsudgifterne, dvs. løn til forskere og medhjælp samt f.eks. edb-udgifter. Hvis vi opretholder den antagelse, at opbevaringsrentabilitet for arkivalierne kræver, at selve forskningsomkostningerne mindst er af samme omfang som opbevarings- og håndteringsomkostningerne, kommer vi frem til, at der til netop denne form for lægevidenskabelig forskning (opbevarings-, håndterings- og forskningsudgifter) skal afsættes et beløb, der svarer til mindst halvdelen af det lægevidenskabelige forskningsråds dispositionsbeløb. Dette forudsætter så endda, at der som nævnt er en væsentlig realvækst i dispositionsbeløbet. Hvis dette ikke er tilfældet, vil man, som tallene viser, hurtigt komme i den situation, at netop denne form for forskning lægger beslag på et beløb svarende til hele det lægevidenskabelige forskningsråds dispositionsbeløb.

Spørgsmålet er derfor, om de beregnede beløb virkeligt er realistiske, eller om der er billigere måder at etablere totalbevaring eller praktisk talt totalbevaring af materialet på. Med hensyn til selve opbevaringsudgiften ved konventionel opbevaring er der ingen tvivl om, at de beregnede hyldemeterudgifter ikke er overdrevne. Der er kun regnet med den nu konstaterede rene omkostning pr. hyldemeter uden tillæg af kontorlokaler for personalet. Hvis man derimod regner med en hyldemeterpris incl. tilhørende kontorlokaler svarende til de skøn der opereres med i planer om anlæg af et nyt landsarkiv, kommer man til en årlig hyldemeteromkostning, der er mindst fire gange så høj.

Med hensyn til muligheden for omkostningsreduktion ved mikrofilmning, viser de foreliggende undersøgelser, at en sådan praktisk talt ikke eksisterer, hvis der skal regnes med forrentning af den investerede kapital. I de svenske beregninger over omkostningerne ved opbevaring af patientjournalmateriale skønnes det, at omkostningerne ved filmning af en hyldemeter patientjournalmateriale er ca. SEK 2000 ved filmning af aktivt materiale, men at omkostningen ved centraliseet filmning af ikke-aktivt materiale kan reduceres til mellem 1.250 og 1.500 SEK pr. hyldemeter¹⁵ svarende til mellem 1.350 og 1.600 DKK pr. hyldemeter. Selv med billigste skøn (1.350 DKK pr. hyldemeter) giver dette kun en intern realforrentning på 2,9% ved en opbevaringsperiode på 100 år (3,1% ved opbevaring i 1000 år), når man går ud fra den nuværende danske pris på DKK 42 kr. i omkostning pr. hyldemeter pr. år. Med en filmningsud-

gift på SEK 2.000 pr. hyldemeter bliver den interne realforrentning ved opbevaring i 100 år kun 1,5%. I betragtning af, at realrenten for tiden i Danmark er ca. 10% er det klart, at sådanne investeringer er klart urentable. Bespareselserne er altså i bedste fald ubetydelige, og en investering med en så ringe realforrentning bør naturligvis aldrig foretages.

Det er formentligt heller ikke rentabelt at reducere materialets omfang ved at gennemgå patientjournalerne og rense dem for materiale af ringe informationsværdi. Selv om vi går ud fra, at der herved intet faktisk informationstab er, kan noget sådant vanskeligt svare sig. Efter svenske beregninger kan en lægesekretær gennemgå 300 hyldemeter for SEK 110.000.¹⁶ Hvis vi regner med at omfanget herved halveres (uden informationstab), svarer det til, at en reduktion af materialet med en hyldemeter har kostet DKK 800. Realforrentningen (over 100 år) af en sådan investering er 5,2%, hvilket kunne synes rimeligt, men dels er forudsætningen om intet informationstab naturligvis ikke realistisk, dels er det et spørgsmål, om en lægesekretær virkelig vil kunne gennemgå så store mængder materiale på den stipulerede tid.

Endelig er der spørgsmålet, om håndteringsomkostningerne vil kunne reduceres væsentligt ved, at materialet mikrofilmes eller renses. For primær-anvendelse er en sådan omkostningsreduktion mulig og vel også sandsynlig, mens den for sekundæranvendelse, som er det eneste, der er medregnet i beregningerne her, er yderst tvivlsom.¹⁷

Generelt kan der altså konkluderes, at det er yderst usandsynligt, at en totalopbevaring af patientjournalmaterialet vil være rentabel. Valget står derfor kun mellem partiel kassation og totalkassation. Selv om man vælger at etablere en partiel kassation på en relativ billig måde, nemlig ved at udtage patientjournaler for patienter med bestemte fødselsdatoer til bevaring, må man imidlertid regne med, at håndteringsfaktoren vil stige, i hvert fald hvis man også tager hensyn til omkostningerne på sygehusene og ikke blot til omkostningerne på den eller de institutioner, der skal modtage materialet til langtidsopbevaring. Ved en sådan partiel kassation kan vi heller ikke gå ud fra, at materialets forskningsværdi ikke formindskes. Kombinationen af formentlig kraftigt stigende håndteringsomkostninger (pr. hyldemeter) og faldende forskningsværdi kan så medføre, at heller ikke opbevaringen af f.eks. et 10% udvalg bliver rentabelt. Den konkrete vurdering heraf kræver imidlertid tal-mæssige oplysninger, som på nuværende tidspunkt slet ikke er til stede. Det er dog på forhånd klart, at omkostningsreduktionen ikke vil være proportional med omfangsreduktionen, hvis patientjournalerne skal udtages ved alle sygehuse for personer født bestemte datoer. Faldet i materialets forskningsværdi skal altså være relativt væsentligt mindre end omfangsreduktionen, for at en sådan bevaring skal blive rentabel. Dette forudsætter igen, at det ikke netop er

de forskningsdiscipliner, der nødvendigvis må have totalbevaring, der vil være mest relevant som langtidsudnyttede af materialet. Proportional omkostningsreduktion vil derimod muligvis forekomme, hvis man som i Sverige beslutter udelukkende at bevare patientjournaler fra betemte sygehuse og her totalbevarer.

2.2. Bevaring af sociale personregistre og sociale sager

En anden form for »massearkivalier« er de sociale sager. I 1984 var der i Danmark 1,34 mio. verserende sociale sager. Heraf var 750.000 pensionsager, 370.000 dagpengesager og 220.000 kontanthjælpsager.¹⁸ Hvis disse sager i gennemsnit er 5 mm tykke, eksisterer der 6,7 hyldekm. verserende socialsager.

Mens det er relativt uproblematisk, at nå frem til et sådant skøn over mængden af verserende socialsager, er det anderledes vanskeligt at danne sig nogen mening om, hvad den totale produktion har været af socialsager siden socialreformen i 1933. Hvis vi f.eks. går ud fra, at $\frac{1}{3}$ af bestanden af verserende sager er årets tilvækst, således at årets tilvækst er 2,2 hyldekm., og at tilvæksten er steget jævnt fra 0,5 hyldekm. i 1933 til dette tal, så er der siden socialreformen skabt 73 hyldekm. socialsager. Af dem skal efter gældende danske regler mellem 20 og 10% bevares.¹⁹ Vi kommer således frem til, at der siden socialreformen i 1933 er skabt ca. 10 hyldekm. socialsager til permanent opbevaring.

Hvis vi, som for patientjournalerne, går ud fra, at den årlige udgift til opbevaring af en hyldekm. er DKK 42 og håndteringsfaktoren 3, når vi frem til en årlig udgift på 1.680.000 DKK til opbevaring og håndtering af denne mængde socialsager til forskningsformål. Dette tal omfatter imidlertid kun den nuværende bestand. Hvis årstilvæksten er 2 hyldekm., og 300 hyldekm. heraf skal bevares permanent, vil den årlige udgift (stadig regnet i 1987-DKK) ved år 2000 være steget til 2,33 mio. DKK pr. år.

For Sveriges vedkommende regner man kun med en årlig tilvækst på 1 hyldekm., hvoraf 10% skal bevares. Man regner her med, at omkostningerne til at opbevare disse sager, skabt fra 1982 og 20 år frem, vil kræve en investering på 2 mio. SEK samt 1 mio. SEK i årlig driftsudgift.²⁰ Med sædvanlig forrentning og afskrivning af engangsinvesteringen svarer dette til en årlig udgift på ca. 1,2 mio. SEK. Håndteringsfaktoren er her altså som tidligere anført 5, men dette hænger formentligt sammen med, at man i Sverige går ud fra, at alle kommuner hvert år skal aflevere de 10% sager til bevaring, som ikke har været i brug i de sidste 5 år (og tilsvarende kassere de øvrige 90% af disse). Hvis 10% af materialet for perioden 1937-82 også skal afleveres til Landsarkiverne, forudser man en årlig driftsomkostning på 2 mio. SEK.²¹ Med forrentning og

afskrivning af magasininvesteringer resulterer dette i en årlig omkostning på 2,8 mio. SEK for at opbevare sociale personakter til forskningsformål.

Spørgsmålet er så, om dette kan antages at være en rentabel investering. Foruden 10% af de sociale personakter, er det for Sveriges vedkommende også hensigten at bevare de centrale statistikregistre for samtlige socialhjælpsmodtagere.²² Udgiften hertil er ikke estimeret fra svensk side, men det vil ikke være rimeligt at antage, at dette vil medføre en årsudgift på over SEK 400.000. Det væsentlige er så, hvor stor en del af den kommende forskning, der ønsker at udnytte data fra statistikregisteret, hvor man stort set kun kan se, hvor meget der er udbetalt til de enkelte, og hvor stor en del af forskningen, der ønsker at udnytte en del af de bevarede sociale personakter. I den svenske betænkning om bevaringen af socialmaterialet udtrykker man det på følgende måde: »En granskning av den forskning som utnyttjat socialakter visar, att forskarna i påfallande fall endast utnyttjat s k hårddata« (dvs. registerdata), men: »Även om statistikregistren kan tilgodese många forskningsbehov, är det uppenbart att forskara också behöver använda uppgifter ur akter och annat material inom socialtjänsten«.

Dette er naturligvis principielt rigtigt, men hvis vi f.eks. forudsætter, at 80% af forskningen indenfor dette område vil være tilfredse med de bevarede registerdata, er det så rimeligt at anvende et beløb, der er 7 gange så stort for at imødekomme den resterende forskning? I betragtning af merudgiftens størrelse skal merværden ved bevaring af de 10% af sagerne være tilsvarende.

I Danmark er det som nævnt også besluttet, at op til 20% af selve de sociale personakter skal bevares, mens situationen om bevaring af de centrale sociale (personorienterede) statistikregistre, der skabes hos Danmarks Statistik, ikke endnu er helt afklarede.²³ Hvis disse bevares i en form, så de senere til forskningsbrug kan sammenkobles med andre data, er det yderst tvivlsomt, om det vil være rentabelt at bevare selve de sociale personakter i større omfang end til blot at demonstrere, hvordan sådanne har set ud. Som det tidligere er demonstreret, vil en statistisk udnyttelse af sådanne oplysninger fra selve socialsagerne både være besværlig og bekostelig samt kræve, at undersøgelsesområdet er meget stort på grund af den ellers alt for store statistiske usikkerhed. Ved denne lejlighed blev det også konkluderet, at det lykkeligste ville være, at man kunne få den faktorbetonede del af oplysningerne i personstypesager totalbevaret, f.eks. på magnetbånd. Disse oplysninger kunne så suppleres med stikprøver af sagerne til belysning af den administrative proces.²⁴

Tilsvarende har udviklingen i registrenes indhold allerede nu medført, at reglen om permanent opbevaring af selvangivelser for 10% af skatteyderne nu er uden mening. For alle ikke-erhvervsdrivende indeholder registrene prak-

tisk talt lige så gode oplysninger, og som en konsekvens heraf er man nu i færd med at ændre reglerne for opbevaring af selvangivelser for ikke-erhvervsdrivende.

3. Hvad skal vi gøre?

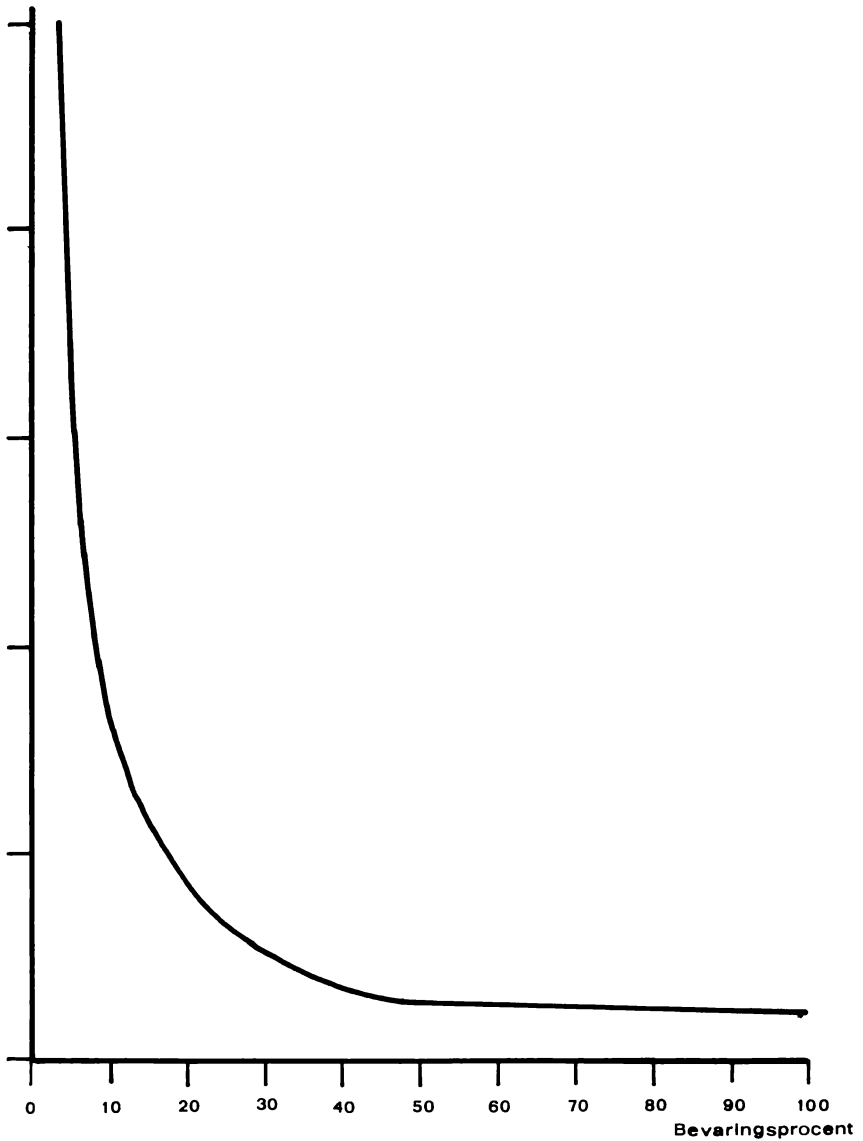
3.1. Håndteringsomkostninger og bevaringsprocenter

I det foregående er det forhåbentligt blevet gjort klart, at en omfangsreduktion ved mediekonvertering ikke i væsentlig grad løser de økonomiske problemer, som fremkaldes ved langtidsoptagelse af massearkiver. Den væsentligste del af omkostningerne hidrører nemlig fra håndteringen (modtagelse, ordning, fremtagning til benyttelse og påpladssætning), og disse omkostninger vil formentligt ikke falde væsentligt på grund af mediekonverteringen, i hvert fald ikke for så vidt angår sekundæranvendelsen af materialet.

Ved beregningen af håndteringsomkostningerne er der i de praktiske eksempler kun taget hensyn til den del af håndteringsomkostningerne, der afholdes af arkivinstitutionerne. Ved en totaloptimering bør man dog også tage hensyn til den del af omkostningerne, der afholdes af de afleverende myndigheder. Dette har specielt betydning, hvis man af den ene eller anden grund vælger bevaringsprincipper, der er tidskrævende at administrere. Hvis en bevaringsplan f.eks. bygger på, at en relativt lille stikprøve, f.eks. efter personers fødselsdato, skal udtages blandt samtlige sager af en bestemt type (f.eks. af hver sagsårgang i enhver kommune) for derefter at blive indordnet i et stort system på arkivinstitutionerne, vil omkostningerne hertil være betydelige, ikke mindst hos de afleverende myndigheder. Det vil formentligt også være sådan, at omkostningerne kun i begrænset omfang er afhængige af stikprøvens størrelse. En udtagning af 3,3% af et sagsmateriale vil koste næsten lige så meget som udtagningen af en stikprøve af den dobbelte størrelse etc. Vi må derfor regne med, at udtagelsesomkostninger (og indordningsomkostninger) stiger voldsomt med faldende stikprøvestørrelse. Der er ikke foretaget konkrete målinger af dette fænomen, men det vil ikke være urimeligt at antage, at omkostningsforløbet er som skitseret på figur 5.

Figur 5

Hypotese om sammenhæng mellem bevaringsprocent og stikprøvetableringsomkostninger pr. bevaret hyldemeter

Da håndteringsomkostningerne udgør en så stor del af omkostningerne ved opbevaring af enhver form for arkivalier, er det således muligt, at reduktion af bevaringsprocenten under en vis grænse praktisk talt ikke vil formindske de totale omkostninger, men kun materialets informationsværdi. Udvælgelse af typeområder, indenfor hvilke alt bevares, vil klart være billigere i udtagelsesomkostninger pr. bevaret hyldemeter.

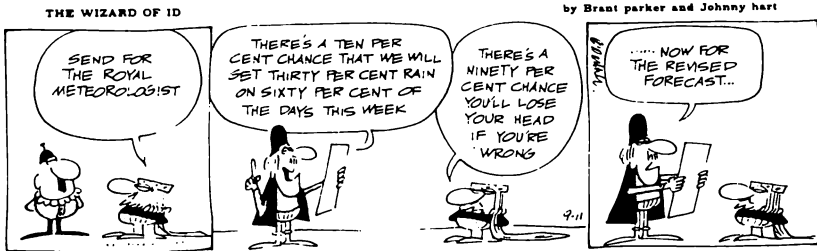
3.2 Bør problemstillingerne vendes om?

Hidtil har megen diskussion blandt arkivarer og forskere drejet sig om, hvor forfærdelige konsekvenser det ville have for en bestemt forskningsdisciplin, hvis et bestemt materiale totalkasseredes eller i hvert fald reduceredes til en repræsentativ stikprøve af et ikke ret stort omfang.

Vi bør imidlertid gøre os klart, at ikke blot midler til at dække opbevaringsomkostninger, men også midler til at dække håndteringsomkostninger, er knappe faktorer, og at vi måske i stedet bør gå ud fra de mulige ressourcer og undersøge, med hvilken ressourceallokering vi kan tilvejebringe den største informationsmængde til nutidig og fremtidig sekundæranvendelse.²⁵ Her drejer det sig ikke bare om at opbevare materialet i den mest kompakte form (eller i form af mindste brugbare stikprøve), men også om at kunne udtage, modtage, ordne og fremkspedere materialet med mindst mulig ressourceanvendelse. F.eks. ville en rationalisering af det danske arkivvæsens håndteringsomkostninger med en 33% omkostningsreduktion som følge medføre, at man indenfor den samme ressource ramme kunne opbevare dobbelt så mange arkivalier, som det nu er tilfældet. Dette er naturligvis ikke realistisk indenfor en kortere periode. Der kan dog ikke være megen tvivl om, at problemet med opbevaringen af massearkiverne ikke bør løses ved kostbar mediekonvertering eller kostbare udvælgelsesmetoder men via en hårdhændet udvælgelse af de serier, der har stort anvendelsespotentiale og små håndteringsomkostninger, og samtidig acceptere, at ikke enhver form for forskning på grundlag af enhver form for materiale skal være mulig i en ubegrænset fremtid.

Figur 6

Vilkårene for forudsigtelse af forskningens databehov²⁶

Noter:

1. Ved *dækningsbidrag* forstås omsætning (= samlet salg i kroner) minus alle variable omkostninger ved varens produktion (f.eks. timeløn og råvarer). Dækningsbidraget er altså den bruttoindtægt, der både skal dække de faste omkostninger (f.eks. leje af produktionslokaler og afskrivning på maskinpark) og give virksomheden en passende forrentning af den investerede kapital.
2. Ved *stykomsomkostninger* forstås omkostninger, der entydigt kan henføres til et bestemt produkt, og som entydigt er en funktion af produktionens omfang.
3. Ved *kapacitetsomkostninger* forstås de omkostninger, der (indenfor et givet produktionsinterval) er uafhængige af produktionens omfang.
4. Dels vil en rationaliseringsgevinst falde med benyttelsesfrekvensen. Dels vil papirarkivalier typisk blive flyttet til billigere hylder (fjernarkiv), efterhånden som benyttelsesfrekvensen falder.
5. Beskrivelser af almindelig investeringsanalyse, herunder cash-flow-beregninger kan f.eks. findes i Olle Renck: *Investeringskalkyler*, Uddevalia 1974, eller i Einar Matson: *Investeringsanalyse*, Oslo 1977, eller i Peter Lynggård: *Investering og finansiering*, Kbh. 1983.
6. Der findes specielt en betydelig amerikansk litteratur om styring og økonomisk optimering indenfor »nonprofit organizations«. Se f.eks. Robert N. Anthony and Regina E. Herzlinger: *Management Control in Nonprofit Organizations*, Rev. ed, Homewood, III. 1980, Richard M. Cyert: *The Management of Nonprofit Organizations*, Lexington, Mass. 1975, Tracy Daniel Connors: *The Nonprofit Organisation Handbook*, New York 1980, James W. Pattilo: *Zero-Base Budgeting. A Planning, Resource Allocation and Control Tool*, New York 1977. Anthony J. Gambino and Thomas J. Reardon: *Financial planning and evaluation for the nonprofit organization*, New York 1981.

7. Ved *grænseomsætning* forstås meromsætningen ved at forøge afsætningen med én enhed. Ved *grænseomkostning* forstås meromkostningen ved at forøge produktionen med én enhed. Grænseomsætningen er ikke lig salgsprisen for den yderligere solgte enhed, da den prissænkning, der medfører, at der sælges yderligere en enhed, kommer til at gælde for hele salgsomfanget.
8. Ved *priselasticitet* (ved en bestemt pris) forstås afsætningens relative mængdeændring i forhold til en forårsagende relativ prisændring i opadgående eller nedadgående retning.
9. På Landsarkivet for Fyn er prisen incl. oplydningsgebyr kr. 120.
10. Som omtalt side 257 koster en hyldemeter arkivplads i lejede bygninger og incl. alle omkostninger herunder forrentning og afskrivning af reoler i øjeblikket DKK 42.
11. Gallra och bevara socialtjänstens personregister. Betänkande av socialdatautredningen (Ds S 1986:5), s. 206 f. Der er regnet med afskrivning over 33 år og en forrentning på 10% af den skønnede investering på SEK 2 mio. Afskrivningsperioden er dog uden væsentlig betydning for resultatet.
12. Intern Information (Rigsarkivet og landsarkiverne) 15/4 1987, s. 10.
13. Bevarande av Journaler m.m. Ett delbetänkande av journalutredningen (Ds S 1982:5) s. 148 ff.
14. Bevarande av Journaler m.m. Ett delbetänkande av journalutredningen (Ds S 1982:5) s. 56.
15. Bevarande av Journaler m.m. Ett delbetänkande av journalutredningen (Ds S 1982:5) s. 90.
16. Bevarande av Journaler m.m. Ett delbetänkande av journalutredningen (Ds S 1982:5) s. 95 f.
17. Bevarande av Journaler m.m. Ett delbetänkande av journalutredningen (Ds S 1982:5) s. 89.
18. Beregnet ud fra tal i Statistisk Årbog 1986.
19. Kassation og bevaring i kommunearkiver. En vejledning på grundlag af Indenrigsministeriets bekendtgørelse af 29. april 1981, 3. rev. udg., Rigsarkivet 1986, s. 13 f.
20. Gallra och bevara socialtjänstens personregister. Betänkande av socialdatautredningen (Ds S 1986:5) s. 23.
21. Carl-Edvard Edvardsson: »Gallra och bevara socialtjänstens personregister och personakter«, Nordisk Arkivnyt, 1986/3 s. 59 f.
22. Carl-Edvard Edvardsson: »Gallra och bevara socialtjänstens personregister och personakter«, Nordisk Arkivnyt, 1986/3 s. 59 f.
23. RA-Kbh.: Internt materiale. Om Danmarks Statistiks efterhånden udstrakte brug af offentlige registre ved statistikproduktionen se: N.V. Skak-Nielsen: »Danmarks Statistik. En sløv institution«, Børsen 28/4 1987. s. 14-15.

24. Poul Thestrup: Konsekvenserne af kun at bevare små repræsentative stikprøver af person-enstypesager. Et eksempel på kassationssimulering. Arkivserien nr. 7, 1979, s. 25, samt i Arkiv bd. 7, 1979, s. 326.
25. Økonomisk set bliver det derfor snarere et spørgsmål om anvendelse af multidimensional lineær programmering end anvendelse af investeringsanalyse. Om lineær programmering se f.eks. David Eugene Smith: Quantitative Business Analysis, Santa Barbara 1977, s. 215 ff.
26. Gengivet efter J. Scott Armstrong: Long-range Forecasting. From Crystal Ball to Computer, New York 1985, s. 303.

Kritiske bemærkninger til Poul Thestrups artikel

Af Jørgen Witte

Jørgen Witte er arkivar ved Landsarkivet i Aabenraa.

Poul Thestrup (PT) kommer i sin artikel »Økonomiske overvejelser vedrørende massearkivers opbevaring og anvendelse« ind på nogle principielle overvejelser om primær og sekundær informationsanvendelse. Er disse overvejelser rigtige, kan man også godt tage resten af artiklen, der er nogle meget rimelige økonomiske betragtninger. Økonomien er hans force, så der er ikke meget at komme efter dér.

PT forstår ved *primær informationsanvendelse* at informationen anvendes til sit oprindelige formål. Inden for det offentlige er formålet ofte bestemt af love eller administrative regler, og hensigten er at sikre grupper eller enkeltpersoners behovstilfredsstillelse, eller deres eller det offentliges rettigheder. Når der på denne måde er tale om behovstilfredsstillelse efter givne regler, er det ifølge PT ikke relevant at arbejde med en nytteværdi udtrykt i penge. Sådan forholder det sig generelt, men PT nævner også et eksempel på at en sammenligning af nytteværdien og omkostningen kan være relevant, hvor ingen borger har krav på at informationen tilvejebringes. At nytteværdien kan sammenlignes med omkostningerne ved fremskaffelsen, nævner PT kan være tilfældet hvor informationen sælges. Men generelt har det ingen mening at foretage den slags sammenligninger, hvor den primære informationsanvendelse er en ydelse som en borger eller en gruppe borgere har krav på efter vedtagne regler. Den økonomisk bedste situation vil her skabes ved omkostningsminimering, f.eks. rationalisering.

Ved *sekundær informationsanvendelse* forstår PT, at den oplagrede information anvendes til et andet formål end det, hvortil det oprindelig er skabt. Efter hans opfattelse vil der ved sekundær informationsanvendelse ikke på samme måde som ved den primære kunne være tale om, at nogen efter love eller andre regler umiddelbart har ret til at kunne sekundærudnytte informationen. Hvor den primære informationsanvendelse tit er en såkaldt myndighedsproces (dvs. retmæssig adgang til information), der ikke bør foretages en cost-benefit-analyse på, så er eller bør den sekundære informationsanvendelse efter PTs opfattelse være en markedsproces. Det betyder en proces, hvor produktet afsættes til en pris, og det er denne pris, som resten af artiklen handler om. Ganske vist nævner PT at der kan være lang tids praksis for, at

adgangen til sekundær informationsanvendelse er gratis, men det har intet at betyde for den principielle opfattelse, at der er tale om en markedsproces. Det er naturligvis rigtigt, at man kan skelne mellem primær og sekundær informationsanvendelse. Det er to fine ord for det, som vi altid har været klar over var de to sider i arkivvæsenets virke – administrations-siden hvor vi virker som fjernarkiv, og forskningssiden hvor forskere af alle slags genbruger oplysningerne. Deri er intet nyt.

Der, hvor jeg mener at PT tager fejl er hvor han påstår at primær informationsanvendelse oftest er en myndighedsproces, hvor det er irrelevant at beregne cost-benefit, mens den sekundære informationsanvendelse altid er en markedsproces.

Når statsmagten ved lov m.m. foreslår et nyt tiltag, giver det også udtryk for hvad det vil koste. Det har man ikke altid gjort, men det betyder jo ikke at noget sådant var umuligt. Når det forekommer PT at en cost-benefit analyse er irrelevant ved myndighedsprocesser, hvor det drejer sig om lovbestemt behovstilfredsstillelse eller sikring af rettigheder, tror jeg at det skyldes, at disse former for informationsanvendelse oftest er så billige i forhold til de store samfundsinteresser, f.eks. ejendomsretten, der skal varetages, at det forekommer uinteressant at beregne dem. Men uinteressant er ikke det samme som irrelevant. Man kunne tænke sig at toldvæsenet ved lov er pålagt at opkræve en lille og desuden varierende told af en række importvarer, og til det formål skulle der manuelt og tidrøvende gennemføres en række undersøgelser i hvert enkelt tilfælde. Ganske vist skal det offentliges rettigheder sikres, men mon ikke de ansatte ved tolden tit ville se igennem fingrene med oplysninger om sådanne bagatelsager (hvilket vil sige ud fra deres indre cost-benefit analyse), hvis ikke Folketinget af sig selv havde undladt at fabrikere en sådan absurditet.

Hvis man omvendt accepterer PTs opfattelse af myndighedsproces som værende irrelevant i forhold til en cost-benefit-analyse, så får det også betydning for den sekundære informationsanvendelse. Som nævnt er den sekundære informationsanvendelse arkivvæsenets forskningsside, hvor materialet genbruges. Inger Dübeck omtaler i *Dansk Arkivret* (1980) s. 33f. hvordan den franske revolution førte til loven 1794 med den »arkivalske menneskerettighedserkæring«. Heri indgår også gratis adgang til arkivalierne for de franske borgere. I Tyskland er arkivfriheden ikke på samme måde en ubetinget ret, og i Danmark nok endnu mindre. Alligevel konkluderer Dübeck, at borgerne under forudsætning af arkivreglernes overholdelse principielt har en ret til fri arkivadgang. Selv om dette ikke er udtalt i en lov, men i Kultusministeriets bekendtgørelse af 1891, må man vel alligevel kunne opfatte det som en myndighedsproces. I så tilfælde skulle den sekundære informationsanven-

delse også kunne opfattes som en administrativt bestemt sikring af personers behovstilfredsstillelse, hvor det ikke (iflg. PT) skulle være relevant at operere med en nytteværdi udtrykt i penge. Det forekommer mig, at man både kan og bør lave cost-benefit-analyser på både primær og sekundær informationsanvendelse. I arkivvæsenet har man jo aldrig været blind for at bevaring (til brug for senere anvendelse og genanvendelse) havde økonomiske konsekvenser, – det er derfor man kasserer i materialet. Men den opdeling som PT foretager i en myndigheds- og en markedsproces, og sammenknytningen med primær og sekundær informationsanvendelse, finder jeg både forkert og farlig. Det farlige ligger i at opdelingen let kan misbruges til at kræve betaling generelt for sekundær informationsanvendelse, eller for dele af den, sådan at forsknings-emnerne bliver dirigeret overvejende af de økonomiske muligheder, men det er en politisk diskussion, om det er rimeligt.

Informasjon som markedsvare

af Ole Kolsrud

Ole Kolsrud er førstearkivar ved det norske Riksarkivs yngre avdeling og har tidligere skrevet om norsk kassationspolitikk i ARKIV.

Poul Thestrup har i sitt bidrag til de nordiske arkivdager på Island 1987 under tittelen »Økonomiske overvejelser vedrørende massearkivers opbevaring og anvendelse« behandlet bevarings/kassasjonsproblematikken ut fra en konsekvent markedøkonomisk – for ikke å si kommersiell – synsvinkel. Dette har ført til en del viktige observasjoner som utvilsomt vil være nyttige i den videre kassasjonsdebatt. Jeg tenker særlig på hans påvisning av at det er lite penger å spare ved mikrofilming og på hans påvisning av at oppbevaringskostnadene er små i forhold til håndteringskostnadene. Hans gjennomførte bruk av begrepene »informations-skabelse« og »informationsanvendelse« i stedet for de mer tradisjonelle begreper arkivdanning/dokumentproduksjon og arkiv-/dokumentanvendelse er også interessant, men mer tvilsom. Dette forsøket på å frikoble informasjonen fra informasjonsbæreren representerer antakelig et brudd med vanlige vitenskaplige krav til muligheten for forsvarlig kildekritikk i forskningssammenheng.

Og her er vi kommet i berøring med noe fundamentalt i Poul Thestrups holdning til arkivfaget, slik denne holdningen kommer til uttrykk i hans bidrag til arkivdagene 1987. Den er preget av en bemerkelsesverdig form for historieløshet, og det på to måter.

For det første er Thestrups synspunkter preget av den type historieløshet som er spesifikk for »edb-samfunnet«. Det som særkjenner edb-teknikken i arkivteoretisk forstand er at den i ekstrem grad fokuserer på øyeblikkets behov, på det Thestrup kanskje vil kalle den primære informasjonsanvendelse. Dette gjelder ikke minst den administrative/-forvaltningsmessige bruken av edb, som i vår sammenheng er mest relevant. Det er mitt inntrykk at Thestrup ved sin konsekvente bruk av begrepet »informasjon« i stedet for f.eks., »dokumentasjon« er villig til å gi store konsesjoner til edb-informasjonens døgnfluenatur. Hans tro på markedet som rettesnor i spørsmålet om bevaring/kassasjon kan ses som et annet utslag av det samme korte tidsperspektiv. Dette vil jeg komme tilbake til.

Den andre typen av historieløshet som preger Thestrups bidrag er mer tradisjonell. Når han taler om primær og sekundær informasjonsanvendelse, så er dette en variant av de begreper som amerikaneren T.R. Schellenberg lanserte midt på 50-tallet, nemlig arkivdokumentenes »primary and secondary value«. ¹ Når han deretter erklærer at det er relevant å foreta cost-benefit-

analyser ved informasjonsoppbevaring til sekundæranvendelse, så er dette en annen variant av det forslag amerikaneren G.F. Bauer framsatte i 1944 under inntrykket av dokumentflommen under den pågående krigen.² Når han sier at den sekundære informasjonsanvendelsen alltid er en markedsprosess, så er dette atter en variant av tyskeren F.W. Zimmermanns standpunkt fra 1958 om markedet som indikator på arkivers bevaringsverdi.³

Poul Thestrup har altså tatt et standpunkt i en verditeoretisk debatt som har pågått lenge. Nå vil jeg selvsagt ikke mistenke ham for ikke å være vel fortrolig med alt dette. Men han burde for leserens skyld ha forholdt seg til det som er blitt sagt de sidste 30-40 år om det emnet han behandler. Noen kunne forledes til å tro at Poul Thestrup legger fram noe overraskende nytt.

Det eneste som er overraskende ved Thestrups synspunkter er etter min mening at noen faktisk finner på å hevde dem. Nå innrømmer Thestrup riktignok at »det er meget vanskelig at værdisætte nytteværdien af den sekundære informationsudnyttelse i en principielt uendelig fremtid«. Men det skulle altså være mulig! Og det må han selvsagt hevde, ellers rakner hele tankerekken.

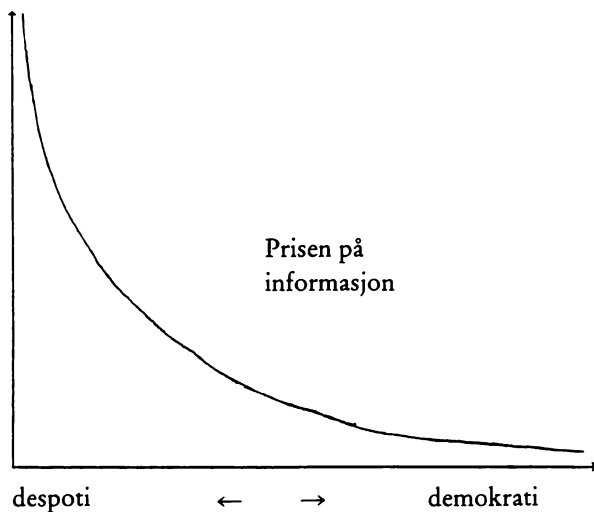
Dagens og gårsdagens etterspørsel etter informasjon sier kanskje noe om bevaringsverdien av den informasjon det er spurt etter, men sier intet om den informasjon det ikke er spurt etter. Nu går det selvsagt an – slik Thestrup har vist – gjennom skarpsindige bedriftsøkonomiske beregninger å konstruere en pris i kroner og øre på de informasjoner det har vært etterspørsel på, slik at statskassen kan få noen ekstra inntekter. Noen ganger kan det kanskje også være fornuftig å gjøre det. Men like selvsagt forekommer det meg at man ikke må finne på å oppfatte denne prisen som uttrykk for disse informasjonenes bevaringsverdi (fremtidige »nytteverdi«), og slett ikke i forhold til bevaringsverdien av annen informasjon. Den økonomiske teori beveger seg da inn på et område hvor den ikke har noe meningsfullt å si.

Dersom jeg har forstått Poul Thestrup riktig, så mener han at det meste har en pris som kan uttrykkes i penger. Er det »gratis«, skyldes det kunstige inngrep i naturens egen orden. Dette vanskelige spørsmål skal jeg ikke forfølge videre her. Men Thestrup synes også å mene at dersom noe betales enten av andre eller av fellesskapet, så er det gratis. Her kan jeg ikke følge ham. Et annet politisk standpunkt inntas ved å si at de tjenester arkivverket yter brukeren er betalt gjennom de bevilgninger fellesskapet hvert år gir til den offentlige forvaltning, bl.a. i form av lønn til arkivarene.

Ved å lese Thestrups tekst får en inntrykk av at han anser sin arkivfilosofi – denne kombinasjonen av utilitarisme (»nytteverdi« er et hyppig forekommende begrep i hans tekst) og ny-gammel liberalistisk økonomisk teori – for å ligge utenfor politikken.

Dette henger kanskje sammen med Thestrups definisjon av hva som er den offentlige forvaltnings oppgave: »... at sikre grupper eller enkeltpersoners konkrete behovstilfredsstillelse eller deres eller det offentliges rettigheter«. Det er mulig denne definisjonen er tilstrekkelig i det idylliske Danmark, men når en formulerer seg slik vil nok mange synes at et viktig aspekt tilsløres, nemlig følgende: forvaltningen er et maktapparat, som har til oppgave dels å regulere vår adferd, dels å opprettholde sin egen makt. I et slikt perspektiv får friest mulig adgang til forvaltningens arkiver – Thestrup vil muligens si forvaltningens informasjonsskabelse – en grunnleggende demokratisk betydning. Noen vesentlig prinsipiell forskjell mellom eldre og yngre arkiver, mellom den profesjonelle forsker og den interesserte privatperson, eller mellom »primær og sekundær informationsanvendelse«, foreligger ikke i en slik sammenheng.

Uten at jeg har noen ambisjoner om å konkurrere med Poul Thestrups sinnrike diagrammer skal jeg likevel forsøke å beskrive med en enkel figur hva jeg mener:

Altså: når graden av demokrati i et samfunn går mot null, går prisen på informasjon mot uendelig. Når demokratiet nærmer seg det perfekte, går prisen på informasjon mot null.

Men også dette er som alle kan se et politisk betinget standpunkt. Og kanskje det aller mest interessante ved Poul Thestrups tekst er at den så klart viser det faktum at også arkivteorien formes av de politiske – eller kanskje vi skulle si de ideologiske – betingelser den gror fram under.

Noter:

1. Theodor R. Schellenberg: *Modern Archives*, The University of Chicago Press 1956, s. 133 ff.
2. Meyer H. Fishbein: *Viewpoint on Appraisal of National Records*, *The American Archivist* 1970, s. 177.
3. Fritz W. Zimmermann: *Wesen und Ermittlung des Archivwertes. Zur Theorie einer archivalischen Wertlehre*. *Archivalische Zeitschrift* nr. 55 1958. Se også samme forfatter i AZ nr. 75 1979: *Theorie und Praxis der archivalischen Wertlehre*. Se også Hans Booms: *Gesellschaftsformen und Überlieferungsbildung. Zur Problematik archivalischer Quellenbewertung*, i AZ 1972 s. 3-40.

Er markedsværdi af information et uartigt ord i arkivsammenhæng?

Af Poul Thestrup

I dette indlæg svarer arkivar Poul Thestrup på den af Jørgen Witte og Ole Kolsrud fremførte kritik af artiklen på side 246-273.

Ole Kolsrud og Jørgen Witte har begge skriftligt formuleret modindlæg til mit bidrag til de nordiske arkivdage i Island 1987 om »Økonomiske overvejelser vedrørende massearkivers opbevaring og anvendelse«. Foranlediget heraf skal jeg dels forsøge at give konkrete svar på de to indlæg, dels forsøge at præcisere, hvorfor jeg mener, at det er vigtigt at nå frem til værdifastsættelse for arkivvæsenets produkter.

Jørgen Wittes hovedanke går på min opdeling i myndighedsprodukter og markedsprодукter. Han kan ikke tilslutte sig det af mig postulerede, at primær informationsanvendelse oftest er en myndighedsproces, hvor enhver form for sammenligning af nytteværdi og omkostninger er irrelevant, mens den sekundære informationsanvendelse altid er en markedsprоces.

Med hensyn til den primære informationsanvendelse skal jeg ikke bestride, at man nu i forbindelse med fremsættelse af lovforslag om nye initiativer foretager konsekvensberegninger og således mere eller mindre eksplicit foretager en sammenligning af costs og benefits. Min argumentation for, at primær informationsanvendelse oftest er en myndighedsproces, går på, at fra det øjeblik et lovforslag, der medfører en eller anden form for gratis primær informationsadgang for borgerne, er vedtaget, og til det øjeblik, loven måtte blive ændret eller ophævet, er det helt irrelevant, om der er noget rimeligt forhold mellem den for borgerne skabte nytte og det offentliges omkostninger ved informationstilvejebringelsen. Den gratis informationsadgang er blevet en ret, og der er for myndighederne (herunder arkivvæsenet) ikke andet tilbage end at forsøge at levere informationen med mindst muligt ressourceforbrug.

Med hensyn til den sekundære informationsanvendelse mener Witte støttet på afsnittet om arkivadgang som en frihedsret i Inger Dübecks Dansk Arkivret og her vel specielt citeret fra Kultusministeriets bekendtgørelse af 10.03.1891, hvorefter adgang til i provinsarkiverne (landsarkiverne) at anstille historiske eller retslige undersøgelser er »åben for alle«, at også den sekundære informationsudnyttelse bør opfattes som en myndighedsproces. Med fare for at vove mig for langt ind i juridiske spidsfindigheder vil jeg vove den påstand, at »åben for alle« må fortolkes som etablerende en retsmæssig adgang til

primær eller sekundær informationsanvendelse, men ikke som etablerende en ret til, at denne adgang skal være gratis. Hvis en sådan ret til gratis sekundær informationsanvendelse eksisterer, med hvilken hjemmel har arkivvæsenet så »bortforpagtet« fremstillingen af »jordemoderattester« til »arkivundersøgere«, der fremstiller sådanne mod betaling. Selv om jeg skulle tage fejl på dette punkt, og adgangen til gratis arkivadgang således skulle være en ret for borgerne i medfør af det nævnte cirkulære eller anden lov eller bekendtgørelse, vil jeg dog fastholde, at der må være en væsentlig forskel mellem borgernes ret til primær informationsadgang (f.eks. ret til oplysning om rettighederne til sociale ydelser) og ret til sekundær informationsanvendelse (f.eks. muligheden for at få opstillet en stamtavle). Jeg ser ingen grundlæggende juridisk hindring i at kræve betaling for det sidstnævnte, selv om det skulle kræve ændring af den nævnte bekendtgørelse, og i og med at det er muligt at kræve betaling, bliver den sekundære informationsanvendelse en markedsproces. Dette forhindrer naturligvis ikke, at samfundet kan beslutte, at også sekundær informationsanvendelse i visse tilfælde eller altid skal være gratis eller i hvert fald skal subventioneres, så den leveres til en pris, der er lavere end den, som frie markedsforhold ville betinge. I og med dette er tilfældet, eksisterer der en objektiv produktværdi, nemlig det som varen ville blive omsat til under kommercielle forhold.

Ole Kolsrud beskylder mig i sit indlæg for »historieløshed« af to grunde. Den ene grund er, at jeg taler om »*information*« i stedet for »*dokumentation*«, hvoraf han deducerer, at jeg »*er villig til å gi store konsesjoner til edb-informationens døgnfluenatur*«. Hertil er at sige, at når jeg i artiklen taler om information i stedet for f.eks. at tale om arkivalier og anvendelse af arkivalier, er det et forsøg på at vælge en mere generel sprogbrug, der både kan dække traditionelle papirarkivalier og data på elektroniske eller andre digitale medier. Jeg er ikke ubekendt med de alvorlige kildekritiske problemer ved anvendelse af medier, hvor data kan ændres, uden man på et senere tidspunkt kan se, at der er ændret eller hvornår; men dette rokker ikke ved det faktum, at megen væsentlig samfundsmæssig information i dag ikke blot overføres til sådanne medier, men skabes her. Derfor må vi leve med denne form for information. Vi bør da heller ikke glemme, at det, at information findes på et maskinlæsbart medium, giver langt billigere mulighed for statistisk og anden kvantitativ udnyttelse end ved traditionel lagret information.

Den anden form for historieløshed, som Kolsrud beskylder mig for, skal jeg gerne vedkende mig. Jeg kan ikke se, at et synspunkt i væsentlig grad legitimeres af, at andre for 10, 20 eller 30 år siden har fremsat samme eller lignende ideer. Det væsentlige er ikke, om et synspunkt er gammelt eller nyt, men om det er frugtbart eller ej.

Med hensyn til vor tilsyneladende forskellige opfattelse af begrebet »gratis« kun følgende: Kolsrud mener ikke, at man kan betragte en ydelse som gratis, selv om modtageren ikke betaler eller på anden måde yder noget for at få den, hvis andre f.eks. fællesskabet har betalt ydelsen. Hvis man følger Kolsrud, må begrebet gratis goder indskrænkes til det, der i hvert fald i dansk terminologi hidtil er blevet betegnet »frie goder«, dvs. goder, der umiddelbart er tilstede i naturen og kan benyttes uden nogen form for ressourceanvendelse. At kun sådanne goder skulle være gratis, svarer således ikke til normal terminologi, men Kolsrud kan naturligvis omdefinere gratisbegrebet, som han vil. Jeg fastholder imidlertid den sædvanlige definition, hvorefter en ydelse er gratis for modtageren, hvis vedkommende opnår den uden nogen form for personlig modydelse, og hvor det altså er uden betydning for modtageren, om andre eventuelt skulle have betalt ydelsen.

Den væsentligste forbrugsmønstremæssige effekt af, at nogle ydelser er gratis, ligger naturligvis i, at ikke alle ydelser er gratis, og at den rationelle forbruger derfor i videst muligt omfang forsøger at dække sit forbrug med gratisydelser. Hvis vi f.eks. formoder, at det koster penge at gå på værtshus i Oslo, men er gratis at sidde på det norske rigsarkivs læsesal, vil underholdningsforbruget forskydes i denne retning, naturligvis afhængigt af, hvor morsomt det er for værtshus- subsidiært læsesalgæsterne.

Den politiske beslutning kommer ind i billedet, når det skal afgøres, hvilke produkter, der skal være gratis, hvilke produkter, der ikke skal være gratis, men dog subventioneres, hvilke produkter, der skal udbydes til en markedsbestemt pris, og hvilke produkter, der skal pålægges en afgift, for at begrænse forbruget. Det *kan* meget vel være rigtigt, at Kolsrud har ret, når han ud fra politiske synspunkter mener, at størst mulig gratis adgang til primær og sekundær informationsanvendelse medfører den højeste grad af demokrati i et samfund. Dette ændrer imidlertid intet ved, at den information, der stilles til rådighed for sekundær informationsanvendelse, har en værdi, og at denne mest rimeligt kan fastsættes til den pris, som informationen ville blive omsat til under markeds-mæssige forhold¹. Forskellen mellem denne værdi, og det informationen nu udbydes til (evt. gratis), er subvention (eller afgift), hvis omfang er rent politisk bestemt. Dette er der intet odiøst i. Vi er vænnet til, at statsmagten kunstigt sænker mælkeprisen (ved tilskud) og hæver spiritusprisen (ved afgift) for at få folk til at drikke mere mælk og mindre spiritus. Alligevel er der vel ikke nogen, der vil påstå at ikke både mælk og spiritus har en værdi svarende til den pris, som varen ville blive solgt til under markeds-mæssige forhold. Det, som jeg i artiklen søgte at nå frem til, var altså ikke, at sekundær informationsanvendelse nødvendigvis skulle stilles til rådighed for befolkningen ud fra rent kommercielle overvejelser, men at informationens

værdi er betemt af den pris, som den ville opnå under kommercielle forhold.

Kolsrud har bidt sig fast i den sætning, hvor jeg medgiver, at det er vanskeligt at værdisætte nytteværdien af den sekundære informationsanvendelse i en principielt uendelig fremtid. Dette er også tilfældet, men her adskiller dataopbevaring til sekundær informationsudnyttelse i en relativt fjern fremtid sig ikke fra andre langsigtede offentlige investeringer. Stillingtagen til et vejanlæg kræver i princippet også kendskab til vejens benyttelse i al fremtid². Som jeg i det følgende skal komme tilbage til, er problemet dog i praksis ikke så lidt mindre, end man umiddelbart skulle tro.

Lad os imidlertid starte med at tage udgangspunkt i den måde, som vi hidtil har formuleret os på, når vi traf beslutninger om, hvilke arkivalier der skulle bevares, og hvilke kasseres. In- eller eksplicit har vi udvalgt materiale til bevaring ud fra formodning om, hvad forskerne ville ønske at bruge om 2, 10, 100 eller 1000 år. Vi har naturligvis været klar over, at ethvert materiale ville kunne bruges til noget, men under indtryk af de knappe ressourcer har vi udvalgt det materiale til bevaring, som vi forestillede os vil blive mest efterspurgt til (relativt seriøs?) forskning. På denne måde har vi skønnet over efterspørgslen i en i princippet uendelig fremtid, og hvis vi (med Kolsrud?) i virkeligheden mener, at noget sådant er umuligt, må vi jo hellere afskedige de arkivarer, der har sådanne opgaver, og give os til at slå plat eller krone om, hvilket materiale der skal bevares til eftertiden.

Skøn over, hvilket materiale der vil blive brugt hvor meget til hvad i fremtiden, er jo i virkeligheden skøn over efterspørgslen efter sekundær informationsanvendelse i fremtiden. Hvis vi går et lille skridt videre, og sætter værdi (eller eventuelt salgspriser) på denne sekundære informationsanvendelse, får vi den store fordel, at vi pludseligt til rådighed har de værktøjer, der eksisterer i form af forskellige former for investeringsanalyser. Vi opdager så hurtigt, at vi i virkeligheden slet ikke behøver at skue så forfærdeligt langt ud i fremtiden. For at en betaling (eller forskningsværdi) skal være relevant, må den ikke ligge så forfærdeligt mange årtier fremme i tiden. Nuværdien af en betaling om 200 år er uendeligt lille, hvis vi opererer med en realrente, der er højere end 0. Vi kan altså i praksis se bort fra sådanne betalinger i de nuværende overvejelser.

Jeg mener altså at kunne konkludere, at værdifastsættelse for den sekundære informationsanvendelse nu og i fremtiden gør det muligt lettere at træffe rationelle beslutninger om, hvad vi skal bevare, f.eks. om, hvorvidt totalmaterialet af sygehusjournaler skal bevares. En sådan værdifastsættelse for vore produkter er imidlertid også en nødvendighed, hvis vi inden for arkiverne skal have mulighed for at vurdere, om vores daglige produktivitet er stigende eller faldende, og om hvordan vi i givet fald skal forbedre vor produktivitet. Man

kan kun sammenligne eller summere produkter, hvis de er udtrykt i samme enhed, og her er den mest almindeligt anvendbare enhed penge. Så længe noget sådant ikke foretages, er produktivitetsmålninger, som f.eks. den, der i 1985 blev foretaget for Landsarkivet for Fyn og Landsarkivet for Nørrejylland, som produktivitetsmålning betragtet ikke det papir værd, de er trykt på, selv om de naturligvis kan vise noget om ressourceanvendelse. Den i nævnte undersøgelse (forsigtigt) postulerede produktivetsforbedring i perioden fra 1976 til 1985 er da også mere end tvivlsom, og lader sig i hvert fald ikke dokumentere med de i undersøgelsen fremlagte data³.

Hvis man skal nå frem til en form for konklusioner om, i hvilket omfang arkiverne kan lære noget af »kommercielle« tankegange, kan det f.eks. gøres i form af kommentarer til et par citater:

The managers of profit-seeking organizations usually study the relationships of revenue (sales), expenses (costs), and net income (net profit). The managers of nonprofit organizations also will benefit from the study of cost-volume-profit relationships. Why? Primarily because knowledge of how costs fluctuate as volume changes is valuable regardless of whether profit is an objective. After all, no organization has unlimited resources«⁴.

I stedet for som Kolsrud at tage udgangspunkt i det ubegrænsede behov for (gratis) information, er udgangspunktet her taget i de begrænsede ressourcer. Anvendt på arkivernes situation er det f.eks. vigtigt at nå frem til skøn over, hvad det i virkeligheden er, der får institutionernes omkostninger til at ændre sig. Er det arkivaliernes omfang eller de processer vi anvender til at håndtere dem? Betyder bevaring af en mindre stikprøve af et materiale mindre eller større omkostninger hos myndigheder og arkiver, og *hvis* en formindskelse af stikprøvestørrelsen betyder en omkostningsformindskelse, står den så i noget rimeligt forhold til informationstab?

Effektivitet er imidlertid ikke alt. Målopfyldelse er andet og mere end effektivitet:

»An organization may be highly efficient but fail to achieve its goals because it makes a product for which there is no demand. Likewise, an organization may achieve its goals but be inefficient«⁵.

Vi skal altså ikke bare være effektive og minimere vore omkostninger for tilvejebringelse af en bestemt mulighed for primær og sekundær informationsanvendelse. Vi skal også sørge for, at det er den rigtige information, vi stiller til rådighed for fremtidig sekundær informationsanvendelse. Vi kan f.eks. formulere det sådan, at det rigtige produkt er det, som *mange* vil bruge til *væsentlige* undersøgelser *snart*, hvilket svarer til, at vi skal foretage de investeringer, der skønnes at have den største nuværdi⁶. Alt i alt kan vi måske lære mere af at betragte vore egne forhold »kommercielt«, end ved at holde fast

ved, hvor forskellige vi er fra den kommercielle verden, som omgiver os.

»Managers and accountants in various settings such as hospitals, universities, and government agencies have much in common with their counterparts in profit-seeking organizations. There is money to be raised and spent. There are budgets to be prepared and control systems to be designed and implemented. There is an obligation to use resources wisely«⁷.

Noter:

1. Om afvigelser fra optimalprisen ved offentlige myndigheders prisfastsættelse se Bjarke Fog: Prispolitik, 1986, s. 183-185.
2. Om investeringskalkyler for offentlige virksomheder generelt se f.eks. H.P. Myrup: Pris- og Investeringskalkyler for offentlige virksomheder, 1978.
3. Rapport om produktivitetsanalyse af landsarkiverne i Viborg og Odense, Rigsarkivet 1986, specielt s. 54ff.
4. Ch.T. Horngern and G.L. Sundem: Introduction to Management Accounting, 7. ed., Englewood Cliffs, New Jersey 1987, s. 26.
5. Richard L. Daft: Organization Theory in Design, St. Paul, Min. 1987, s. 102.
6. Om nuværdibegrebet for investeringer se de på side 271 note 5 citerede værker.
7. Ch.T. Horngern and G.L. Sundem: Introduction to Financial Accounting, 3. ed., Englewood Cliffs, New Jersey 1987, s. 3.

En replikk til Poul Thestrup

Af Ole Kolsrud

I sitt svar på den kritikk som ble reist mot de synspunkter PT la fram i sitt bidrag til de nordiske arkivdager på Island 1987, og som er trykt i »Arkiv« s. 281-286, holder PT fast ved og gjentar sine bedriftsøkonomiske resonneman-ger. Dette krever en replikk.

PT holder seg til bedriftsøkonomien, jeg til arkivteorien. Jeg synes det siste er mest relevant når det er tale om kassasjon/bevaring. PT er ikke enig i dette. Sin historieløshet vedkjenner han seg. Og ikke bare det, han vedkjenner seg den *gjerne*. Det synes jeg er foruroligende. PT har tatt et standpunkt i en arkivfaglig debatt uten å vite det, ja, uten å vite at det i det hele tatt har foregått noen debatt. Sånt kalles vanligvis dilletantisme.

Når det gjelder begrepet »gratis« bare dette: Jeg er klar over at PT allerede i sitt første innlegg hevdet den oppfatning af den politiske beslutning kommer inn først når størrelsen på informasjonens stykkpris skal fastsettes. For – sier han videre – den informasjon som stilles til rådighet for sekundær informa-sjonsanvendelse har en verdi som »mest rimelig kan fastsettes til den pris som informationen ville bli omsat til under markedsmæssige forhold«. Dette kan man selvsagt gjerne hevde som sin overbevisning. Men man bør da være klar over at det dreier seg om en personlig overbevisning, og intet annet. Beslutter man seg for å fastsette verdien på den av PT foreskrevne måte, så er det i seg selv en politisk beslutning. Det er ikke slik at bare fastsettelsen av prisenivået er politikk. Også det å gå inn for at den enkelte bruker – og ikke fellesskapet – skal betale (for det er vel det PT mener?), er et standpunkt som tilhører den politiske sfære. Det var dette jeg siktet til ved å påpeke at PTs verdisyn gjenspeiler politiske preferanser. Det er det intet galt i. Men det er svært viktig å slå det fast. Galt blir det først dersom disse politiske preferanser får konsekvenser for hva som bevares og hva som tilintetgjøres av den informasjon statsmyndighetene frambringer ved sin forvaltningsvirksomhet. PT har ikke sett dette. Det forbauser meg.

Anmeldelser

Skjønnsakmaterial vedr. Bergen, Laksevåg, Fana, Arna og Åsane 1916-1971, v/Henrik v. Achen (Bergen byarkivs skrifter, rekke B, nr. 4, 1985).
Kommunikationskomiteen i Bergen 1906-1971. v/Gudmund Valderhaug (Bergen byarkivs skrifter, rekke B, nr. 6, 1985).
Reguleringsvesenet i Bergen 1830-1971. Arkivfortegnelse. v/Tone Wesenberg (Bergen byarkivs skrifter, rekke B, nr. 8, 1986).
Reguleringsvesenet i Bergen 1830-1971. Administrasjonshistorie og arkivveiledning. v/Tone Wesenberg (Bergen byarkivs skrifter, rekke A, nr. 3, 1986).

Bergen byarkiv har siden 1983 udgivet en skriftserie, angiveligt med ujævne mellemrum, men rent faktisk i en jævn strøm. I række B er der indtil 1986 udsendt 9 arkivregistratorer, som regel med tilhørende introduktion. I række A er i samme tidsrum udsendt 3 introduktioner, som er blevet så fyldige, at de har krævet et særligt hefte. For fuldstændighedens skyld skal det tilføjes, at byarkivet udover disse offsettrykte publikationer også har udsendt en halv snes *foreløbige* arkivfortegnelser i fotokopi.

Over for en sådan publiceringsaktivitet vil det være naturligt at sætte spørgsmålstegn ved kvaliteten af produkterne; de 4 hér omtalte hefter vidner imidlertid om en ensartet, høj registreringsstandard, og om god udnyttelse af rigelige ressourcer.

Ensartetheden begynder med anvendelsen af et alment arkivskema, og et registreringsblad som meget minder om det svenske. Det er disse blade som udgør registratordelen i publikationerne. Registreringen er detaljeret, ofte helt ned på sagsniveau; det medfører selvsagt en vis uoverskuelighed, men det er der rådet bod på ved udarbejdelsen af omfattende registre.

Den bemærkelsesværdigt høje kvalitet ligger dog især i de fyldige administrationshistoriske beskrivelser af de registrerede arkivfunds. Også hér følges et ret fast skema, med redegørelse for lovgrundlag, administrativ struktur og funktion, arkivbeskrivelse og heuristik.

Registraturen over *skjønnsaksmaterial* omfatter arkiverne fra taksationskommissioner vedrørende ekspropriation af fast ejendom i Bergen og i de indlemmede omegnskommuner. Hovedparten af publikationen består af henvisningsregistre til de takserede ejendomme, uden hvilke materialet ville have været særdeles vanskeligt at udnytte.

Registraturen over *Kommunikationskomiteen* omfatter arkivet fra 3 succes-

sive organer som behandlede Bergenområdets trafikale forbindelser med omverdenen. Komiteen blev oprettet i 1906 som fælles for Bergen og de 2 omliggende fylker, og med en rigelig repræsentation for de lokale erhvervsorganisationer. Den virkede oprindelig som interesseorganisation over for de centrale myndigheder, men blev gradvis omdannet til byrådets trafikudvalg i Bergen.

Reguleringsvesenet var byplanmyndigheden i Bergen, oprindelig oprettet i henhold til særlig lov, som senere blev »indhentet« af den almindelige byplanlovgivning. Det administrationshistoriske hefte rummer en udførlig gennemgang af den omskiftelige administrative struktur; det er så meget des mere påkrævet, som arkivet fremtræder som én ubrudt serie.

Reguleringsvesenets arkiv er betydeligt mere omfattende end de 2 tidligere nævnte arkiver, og ligesom ved registraturerne over disse ville registre have lettet indgangen til materialet. Hér har man dog renonceret, og benytteren er derfor henvist til at benytte de ufuldstændige administrationsskabte indgange, – eller at gennemlæse den udførlige registratur.

Jan Kanstrup

Arkiv, Samhälle och Forskning 1987 (Svenska Arkivsamfundets skriftserie 29). Stockholm 1987. 195 sider. Skr. 60-.

Svenska Arkivsamfundets årlige publikation indledes med, hvad der formentlig er den sidste afhandling, den store arkivteoretiker Nils Nilsson skrev inden sin død, og det indeholder en anmeldelse af hans sidste bog, som er et bidrag til at åbne arkiverne for en større offentlighed. I afhandlingen analyserer Nilsson forholdet mellem trykfrihetsförordningens begreb *almän handling* og arkivstadgans begreb *arkivhandling*. Emnet kan ved første øjekast forekomme nok så esoterisk, men som altid er Nilsson også her ude i et vigtigt ærinde. I dette tilfælde drejer det sig om at hævde arkivteoriens selvstændighed lige over for politikken. N. afviser at de to begreber bør gøres identiske, hvilket praktisk vil sige, at begrebet arkivhandling slet og ret afledes af trykfrihetsförordningens begreb. Pointen er, at *almän handling* er et juridisk begreb, der kan underkastes skiftende politisk og juridisk tolkning, medens arkivhandling er et videnskabeligt begreb, tildels udviklet i international sammenhæng, og derfor – med et for N. karakteristisk udtryk – mere bundet af doktriner, dvs. mindre konjunkturpåvirkeligt. N. anbefaler dog samarbejde mellem forvalterne af de to begreber. Således påpeger han, at offentlighedslovgivningen kan have glæde af den side af arkivhandlingsbegrebets betydningsindhold, som implicerer det enkelte dokumentets bundethed til sin arkivalske sammenhæng. På det seneste

har vi jo her i landet kunnet iagttage tegn på, at lovgiverne er ved at forstå betydningen af denne sandhed. I bemærkningerne til forslaget til revideret lov om offentlighed i forvaltningen tales der om, at borgernes aktindsigt kan blive illusorisk, såfremt myndighederne tilsidesætter principperne for god arkivorden.

Arkivråd Claes Gränström og landsarkivar Lars Otto Berg redegør for nye undersøgelser af arkivtilvæksten i den civile statsadministration. Resultaterne er tildels »forbluffende« og bør også i det danske arkivvæsen give anledning til hævede øjenbryn. Som bekendt beror vore forestillinger om arkivtilvæksten i dansk statsadministration i væsentlig grad på de interpolationer, som Birgit Bjerre Jensen i 1975 foretog i de svenske opmålingstal fra 1972-73. (ARKIV 6. bind 1976/77). Man anslog da i Sverige den årlige bruttotilvækst (før kassation) til 30-40 hkm, nogenlunde ligeligt fordelt mellem centrale og lokale statslige myndigheder. På dette grundlag vovede BBJ et øje på den påstand, at den danske statsadministration i 1975 producerede 22 hkm arkivalier, heraf centrale myndigheder de 11. Siden har Henning Bro og Sigurd Rambusch »med relativt stor sikkerhed« ansat centraladministrationens arkivtilvækst i 1979 til 9 hkm, og de har forklaret faldet med udlægningen af opgaver til amter og kommuner. (ARKIV 11. bind 1986). I det svenske Riksarkiv er man nu ved nye beregninger »med reservationer« nået til det resultat, at centraladministrationen i 1984 producerede over 20 hkm. Såvidt hænger tallene altså rimeligt godt sammen. Til gengæld har ret detaljerede opmålinger i Örebro län givet til resultat, at skønnet over den årlige bruttoproduktion af arkivalier i Sveriges lokale statsadministration må ændres fra 15-20 hkm til 80 hkm! Og det er jo ikke så rart. Tikker der mon bomber også under de danske landsarkiver?

Størsteparten af bindet optages af en rapport fra Svenske Arkivdagar 1986 med emnet »Datorn i arkivet«. Rapporten indeholder bl.a. præsentation af en række projekter vedr. anvendelse af edb, som viser, at der i svenske arkiver, centrale og lokale, statslige og ikke-statslige, arbejdes intenst med edb-mediet til løsning af mange og forskelligartede arkivopgaver. Der er for danske arkivfolk megen inspiration at hente her. Det er der også i de sammenfattende bemærkninger, hvori Bo E.I. Fransson konstaterer, at eksistensen af de mange »hemmasnickrade« systemløsninger truer med at gøre de svenske arkivers edb-udvikling ukontrollerbar. F. udtrykker således frygt for, at det vil være forbundet med »visse problem« at formå de allerede etablerede edb-brugere, der arbejder med fritstående persondatamater, til at acceptere en fælles standard for registrering. Det er en type af problemer, som vi skulle kunne undgå i det danske statslige arkivvæsen, hvis vi gør os lidt umage.

Erik Stig Jørgensen

Ole Feldbæk (udg.): Danske Handelskompagnier 1616-1843. Oktrojer og interne Ledelsesregler. Udgivet af Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie. 1986. 779 sider, ill., indb. kr. 300 excl. moms og porto.

At øge landets styrke – økonomisk og dermed militært – var i 1600- og 1700-årene et af den danske statsledelses fremmeste mål – og det samme gjaldt for de fleste andre stater. Handel og søfart, især på fjerne lande, blev anset for nogle af de vigtigste midler til at opnå den eftertragtede økonomiske vækst. Desværre var det blot ikke helt let at få etableret de ønskede aktiviteter. For egen regning kunne staten vanskeligt drive værket, og meget længe savnede landet købmænd og redere af en sådan økonomisk styrke, at de alene kunne gå ind i den kapitalkrævende virksomhed. Løsningen lå da i sammenslutninger af private kapitalejere – de såkaldte handelskompagnier. Staten ydede sin beskyttelse til hvert enkelt kompagni i en oktroj, som fastlagde privilegier, monopoler, afgifts- og skattelettelser osv., og kompagniet påtog sig til gengæld bestemte handels-, søfarts- og administrationsopgaver. Kompagniernes interne styrelse blev aftalt mellem aktionærerne i konventioner, i ældre tid kaldet artikler, ordinans eller reglement.

1700-årene var kompagniernes blomstringstid. Hen mod århundredets slutning var der ved at opstå en kapitalstærk handelsstand, som med de nye liberalistiske doktriner i hånden betragtede de gamle monopoliserede foretagender som unødvendige levn fra fortiden. Den politiske ledelse var af samme opfattelse, og derfor blev storhandelen på de fjerne kolonier herefter lidt efter lidt givet fri for alle, og staten overtog til gengæld selv koloniadministrationen. I 1843 blev Asiatisk Kompagni ophævet som det sidste af de glørværdige gamle kompagnier.

Historien om disse kompagnier har længe kaldt på levende interesse fra forskerne. Og ikke uden grund. Det er et spændende emne, og de store virksomheders betydning for samfundsøkonomien var enorm. Desuden er kildematerialet stort og velbevaret. Kompagniernes interne organisation og deres juridisk-formelle grundlag er derimod ikke studeret så flittigt. Dette kan der nu rodes bod på takket være Ole Feldbæks imponerende kildeudgave.

Bogen samler alle oktrojer og interne reglementer for kompagnierne på de tre virkefelter 1. Asien (de ostindiske og asiatiske kompagnier 1616-1843), 2. Guinea og Vestindien (de afrikanske kompagnier 1656-1672, og derefter de Vestindisk-Guineiske kompagnier), 3. Nordatlanten (Island-, Finmarks- og Grønlandskompagnierne). Hertil kommer Almindeligt Handelskompagni 1747, det mislykkede Afrikanske Kompagni 1755 samt de statsligt dominerede kompagnier, som blev oprettet under Den amerikanske Frihedskrig for at udnytte neutralitetsfordelene samt privatisere en række statslige opgaver

(Vestindisk Handelsselskab 1778, Østersøisk-Guineisk Handelsselskab 1781 og Handels- og Kanalkompagniet 1782). Tekstudgaven bygger, hvor det har været muligt, på de originale udfærdigelser, evt. det relevante kollegiums kopibog i Rigsarkivet. Hvor en eftersøgning her ikke har givet resultat, er teksterne fundet i landsarkivet i Slesvig (Dänische Afrikanische Compagnie i Glückstadt 1659-60), i Islands landsbibliotek (Islandsk Kompagni 1619, Islandsk Kompagni 1743), i det Norske Riksarkiv (Bergens Finmarks Kompagni 1703) og i Det Kongelige Bibliotek (Asiatisk Kompagni 1729). Det er egentlig tankevækkende, i hvor mange tilfælde det ikke har været muligt at finde originaludfærdigelserne. Det gælder for 12 oktrojer (ud af 27) og 10 reglementer (ud af 22). To/tre oktrojtekster og fire reglementer har måttet bygges på de trykte udfærdigelser. Man har dog fuld tiltro til det rimelige i valget af tekstgrundlag. Kun endeligt godkendte og fuldstændige udfærdigelser er medtaget, og ikke stadfæstede projekter er udeladt. I ét tilfælde kunne et andet tekstgrundlag dog måske have været at foretrække. Oktrojen for Guineisk Kompagni 1765 findes i Kommercekollegiets tyske privilegie- og koncessionsprotokol. Udgiveren har imidlertid tilsyneladende ønsket en dansk tekst, og har derfor valgt den sekundære danske oversættelse fra den trykte oktrojudgave. Med hvilken ret?, kunne man spørge.

Teksterne er tilstræbt gengivet som de foreligger med skelen mellem store og små bogstaver, gotiske og latinske bogstaver og kancellifraktur – kun åbenbare fejl og tegnsætning er moderat »redigeret«. Det har været et krævende transskriberingsarbejde og en vanskelig sats. En sammenligning mellem udgavens gengivelse af forordningen om Bergens Finmarks Kompagni 1702 og originalen viser en del mindre forskelle – dog kun ubetydelige, og i almindelighed kan man sikkert stole fuldt ud på udgaveteksten.

Overalt er teksterne ledsaget af tilstrækkelige angivelser af proveniens, og ordforklaringer er tilføjet som fodnoter. Her kunne en samlet ordliste have sparet mange gentagelser og til gengæld måske have givet plads til endnu flere forklaringer. Litteraturhenvisninger til de enkelte tekster kompletterer sammen med en samlet litteraturliste og navne-, stednavne- og sagregister udgaven.

Den forbilledlige kildeudgave er således et godt udgangspunkt for videre forskning – omend emnet som nævnt ikke i dag hører til de mest glemte. Imponerende er det, at sådanne editioner fortsat kan finansieres; man kunne herefter blot ønske, at også de mere lokalt og aktivitetmæssigt afgrænsede handelsselskaber, som opstod rundt om i de større provinsbyer i takt med monopolforetagendernes ophævelse, kunne blive genstand for en lignende interesse som de store kompagnier – selv om det må erkendes, at kildesituationen her er noget mere vanskelig.

Lars N. Henningsen

INDHOLD

- 219 Thyge Svenstrup
Mosaisk Troessamfund – arkiv,
organisation og styrelse
- 246 Poul Thestrup
Økonomiske overvejelser vedrørende
massearkivers opbevaring og
anvendelse
- 274 Jørgen Witte
Kritiske bemærkninger til Poul
Thestrups artikel
- 277 Ole Kolsrud
Informasjon som markedsvare
- 281 Poul Thestrup
Er markedsværdi af information et
uartigt ord i arkivsammenhæng?
- 287 Ole Kolsrud
En replikk til
Poul Thestrup
- 288 Anmeldelser

